

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

Філологічний факультет

Кафедра української фольклористики імені академіка Філарета Колесси

Бувальщини про надприродних істот українців Західного
Полісся: диференціація жанру

Магістерська робота
студентки VI курсу
напряму підготовки
014.01 «Середня освіта»
(українська мова і література)
Таланчук Марії Сергіївни

Науковий керівник
доц. Яремко Лілія Миколаївна

Львів 2020

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ ЖАНРУ У СИСТЕМІ ТРАДИЦІЙНОГО І СУЧАСНОГО ФОЛЬКЛОРУ.....	9
1.1 Виокремлення бувальщин серед жанрів неказкової прози.....	9
1.2 Сюжетно-тематична класифікація.....	26
1.3 Образна система бувальщин.....	31
РОЗДІЛ 2. ПОБУТУВАННЯ БУВАЛЬЩИН ПРО НАДПРИРОДНИХ ІСТОТ СЕРЕД УКРАЇНЦІВ ЗАХІДНОГО ПОЛІССЯ.....	39
2.1 Аналіз бувальщин, що збереглися в населених пунктах Західного Полісся.....	39
2.2 Порівняння зображень персонажів бувальщин та героїв драми-феєрії Лесі Українки "Лісова пісня".....	53
ВИСНОВКИ.....	58
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	62
ДОДАТКИ.....	68-75

ВСТУП

Актуальність теми. Український фольклор тісно пов'язаний із давніми пластами вірувань і світогляду слов'ян.

Світогляд українців тришаровий, бо у ньому бачимо міфологічний, демонологічний і християнський пласти. Наша традиційна культура – це поєднання трьох шарів: християнський світогляд, духовні цінності, дохристиянські вірування, уявлення і ритуали.

Значне місце в цій системі посідають вірування, що пов'язані з різноманітними надприродними істотами, так званою народною демонологією.

Розуміння і вивчення народної демонології є першочерговим в архаїчній слов'янській духовній культурі і потребує дослідження не тільки внутрішніх особливостей, але й зовнішніх зв'язків. Демонологія була висвітлена у багатьох жанрах усної словесності українського народу: піснях, переказах, казках, календарній та родинній обрядовості, народних уявленнях та віруваннях.¹

Термін «демонологія» у своєму складі має «нижчу» міфологію, яка складається з міфологічних персонажів.

Це – відьми, чаклунки, чарівниці, та їх чоловічі відповідники, так звані, напівдемонічні істоти.

Дослідження народної демонології «заточує» усі сфери слов'янської традиційної культури, пояснюючи все, що відбувається у світі впливом демонів:

¹ Підгорна Л. М. Слов'янська народна демонологія: паралелі, інтерпретації [Електронний ресурс] / Лілія Миколаївна Підгорна // *Studia methodologica*. – 2013. – Режим доступу до ресурсу: file:///C:/Users/admin-pc/Downloads/Pidhorna_Liliia.pdf.

атмосферні і природні явища існування людини на “тому світі” після смерті, господарська діяльність і сімейне життя, доля людини, причини хвороби і под.».²

Це стало об'єктом наукових студій багатьох дослідників – етнологів, фольклористів, істориків, філософів.

Сучасний дослідник В.Давидюк наголошував на тому, що «вищої міфології» у слов'ян представлено не було, переважали земні, лісові божки, русалки, відьми.³

І.Вагилевич у своїй праці «*Demonologia slowianska*» зібрав чимало фактичного матеріалу з фольклору і акцентував на тому, що народна демонологія розвинулась з роздумів людини на собою і природою. Вчений одним із перших вніс пропозицію щодо поділу міфології на «вищу» і «нижчу» і дав нижчій міфології назву «демонологія».⁴

У числі тих, хто першим звернув увагу на міфологію українців був польський фольклорист і етнограф З.Доленга-Ходаковський. У своїй праці “*O Stowiańszczyźnie przed Chrzesciaństwem*” виразив думку про неоціненне значення збережених у фольклорі реліктів духовного життя для пізнання давньої історії.

Також на початках студіювань про народну міфологію є праці Г. Ількевича. Розповіді про міфологічних істот дослідник розглядав як одну із тематичних груп фольклору.

А.С Кайсаров, вивчаючи народну міфологію, обрав алфавітний порядок подання інформації. Головним джерелом інформації вважав народні пісні та казки.

² Так само. - 1

³ Давидюк, В.: Українська міфологічна легенда/ Віктор Давидюк. - Львів: 1992. - С. 44.

⁴ Wagilewicz, I.: *Demonologija slowiańska*. In ЛНБ ім. В. Стефаника НАН України. Від.Рукописів. Фонд І. Вагилевича. № 39. Тека 9. Арк.7.

Його працю вважають більш досконалою, тому що вчений посилався на доступні йому джерела і порівнював їх з релігійними уявленнями.

Видатний український вчений і громадський діяч М.Костомаров вважав, що персонажі нижчої міфології – принесені в жертву давні боги, трансформовані під впливом християнства в дрібних духів, що зазначав у своїй праці «Слов'янська міфологія».⁵

Грунтовні дослідження з міфології також зробив вчений-славист О.О.Котляревський. Слід звернути увагу на критичне ставлення вченого до джерел, як писемних, так і археологічних. Він був прихильником думки, що всі вірування і уявлення йдуть із «далекої старовини» і збережені силою передачі від покоління до покоління.

Дослідниця Л.Виноградова відзначала, що нижча міфологія є багатофункціональною системою, що включає в якості самостійних парадигм не лише традиційно виділених, найбільш популярних демонів (водяників, лісовиків, домовиків, русалок і т.д.), але і персонажів з менш вираженим міфологічним статусом, тобто духів, що не наділені конкретним іменем і не мають яскраво виражених індивідуальних характеристик.⁶

Радументи нижчої міфології в нашій культурі постають в різних формах: пам'ятках давньої літератури, в знахідках етнографів і археологів, в топоніміці та ономастиці, але найбільше в джерелах, пов'язаних з усною народною творчістю.

Згадки про зустрічі з надприродними істотами, міфологічні образи, живуть в свідомості українців різних поколінь і передаються певними оповідками, билицями та бувальщинами.

⁵ Костомаров М. Слов'янська міфологія / Микола Костомаров. – Київ, 1994. – С. 201- 256

⁶ Виноградова Л. Н. Народная демонология и мифо-ритуальная традиция славян / Людмила Николаевна Виноградова. – Москва: Индрик, 2000. – 432 с.

Вивченню жанру бувальщин було приділено багато уваги фольклористами в кінці XIX – початку XX ст., але майже не досліджується сучасною українською фольклорною наукою.

Жанр бувальщини зацікавлював народних поетів прозорою семантикою терміна, який уже назвою натякає на значення – опис правдивих подій. Щодо терміну «бувальщина» в українській фольклористиці і дотепер ведуться дискусії.

Світогляд українців, пройшов чималий шлях змін, і змінюється надалі. Демонологічні вірування та уявлення збереглися, але набули рис християнської релігії. Саме бувальщини є чи не найдостовірнішим джерелом знань про надприродних істот і тому актуальним є дослідження жанру та його диференціація, задля подальшого вивчення культури нашого народу.

Мета роботи полягає у дослідженні бувальщин, що побутують на Західному Поліссі, їх жанрових ознак та виокремленні серед інших прозових фольклорних жанрів.

Реалізація цієї мети передбачає виконання таких **завдань**:

- виокремити жанр «бувальщина» у системі неказкової прози;
- описати тематичні класифікації жанру;
- охарактеризувати образну систему бувальщин;
- зробити огляд зображень надприродних істот у творі Лесі Українки «лісова пісня»;
- проаналізувати бувальщини, записані в населених пунктах Західного Полісся.

Методика дослідження. Для виконання поставлених завдань використано такі методи: спостереження, узагальнення, а також компаративний, описовий та

аналітико-синтетичний метод, які слугують для осмислення фольклорного явища та визначення його регіональних особливостей.

Джерельна база роботи. Матеріалами для дослідження стали власні записи та фіксації бувальщин про надприродних істот В. Галайчуком, А. Кривенко та іншими збирачами, які знаходяться в архіві кафедри української фольклористики ім. Ф. Колесси ЛНУ ім. Івана Франка.

Також опрацьовано праці та дослідження І.Франка, В.Гнатюка, С.Пилипчука, О.Гінди, М.Дмитренка, М. Костомарова, О. Котляревського, О.Таланчук, В. Давидюка, І. Денисюка та ін..

Об'єкт дослідження – текст бувальщин про надприродних істот українців Західного Полісся.

Предмет дослідження – жанрово-тематичні особливості, система образів, класифікація бувальщин.

Структура і зміст роботи. Дослідження складається зі вступу двох розділів висновків, списку літератури (55 позицій) та додатків.

У **вступі** обґрунтовано актуальність вибраної теми, визначено мету і завдання, джерельну базу, об'єкт і предмет, методику дослідження.

У **першому розділі** «Диференціація жанру в системі традиційного та сучасного фольклору» виокремлено бувальщини серед жанрів неказкової прози, подана тематична класифікація та образна система бувальщин.

У **другому розділі** «Побутування бувальщин про надприродних істот серед українців Західного Полісся» подано огляд зображень міфологічних істот у драмі-феєрії Лесі Українки «Лісова пісня», проаналізовано бувальщини, записані від українців Західного Полісся.

У **висновках** узагальнено результати дослідження.

РОЗДІЛ 1

ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ ЖАНРУ У СИСТЕМІ ТРАДИЦІЙНОГО І СУЧАСНОГО ФОЛЬКЛОРУ

1.1 Виокремлення бувальщин серед жанрів неказкової прози

У фольклористиці виділяють казкову та неказкову народну прозу.

Твори неказкової прози були предметом уваги таких збирачів, як І. та П. Рудченки, І. Манжура, Я. Новицький, А. Димінський, М. Білозерський, П. Мартинович, П. Чубинський та ін. Однак до фундаментальних збірників народної прози того часу потрапляли спорадично. До того ж їх розміщували поряд, а іноді й упереміж з казками, легендами, переказами та анекдотами.⁷

На думку В.Проппа, в достовірність подій, описаних в казці, не вірять. У вітчизняній науці ця точка зору має велику кількість прихильників, однак її поділяють далеко не всі. До числа переконаних опонентів належить В. П. Анікін. З ним солідарний Н.В.Новиков, який вважає, що в минулому існувала безумовна віра в казку і її героїв. Однак такий підхід видається дещо одностороннім, оскільки руйнує кордони між казкою і неказковою прозою.

При класифікації оповідного фольклору саме установка на вигадку або на достовірність служить жанровим ідентифікатором. Наявність тієї чи іншої установки диктує вибір відповідних прийомів і засобів. Головною особливістю казки є те, що події розгортаються у позаісторичному часі, тому неможливо, щоб оповідач включив себе у фабулу твору як дійову особу. Неказкова проза, навпаки, активно використовує розповідь від першої особи, як і посилання на джерело

⁷ Халюк Л. Усне народне оповідання в сучасній фольклористиці / Л. Халюк // Матеріали до української етнології. - 2012. - Вип. 11. - С. 43-50. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/mdue_2012_11_10.

інформації. Особливу переконливість розповіді надають локалізація і хронологічна приуроченість подій.

Усю неказкову прозу В. Пропп поділив на такі жанри: етіологічні оповідання, бувальщини, легенди, історичні перекази, сказання.⁸

Правдоподібність - головна відмінна ознака таких розповідей.

«Зважаючи на вищенаведене заслуговує на увагу концепція М.І. Стеблина-Каменського, розроблена на скандинавському матеріалі і, можливо, тому ще не визнана серед славістів. Вчений говорив про існування в свідомості сучасної людини «двох форм правди»: одна знаходить вираз в науці, інша - в художній творчості. Однак людина не лише давнини, але і середньовіччя не усвідомлювала цих двох «правд». Для неї існувала втілена в слові особлива форма психічної діяльності, яку М.І. Стеблін-Каменський назвав «синтетичною, або синкретичною правдою». Дана теорія знаходить підтримку в численних працях, присвячених раннім формам свідомості. В наші дні пережитки такого сприйняття реальності досить широко представлені на побутовому рівні: в передачі розмов, розповідях очевидців, особливо в переказах сновидінь. Для розуміння специфіки фольклорної культури цінним є висновок про те, що в міру наближення оповіді до часу, в якому живе оповідач, збільшується частка історичності в синтетичній правді».⁹

Вдалим розвитком можна назвати класифікацію жанрів неказкової прози, розроблену К. Чистовим у 1962 році. Він сформулював свою ідеологію історико-культурного дослідження народної творчості, враховуючи фактори, що впливають на цей процес.

⁸ Пропп В. Я. Жанровый состав русского фольклора / В. Я. Пропп // Пропп В. Я. Фольклор и действительность: избранные статьи / [сост., ред., предисл. и примеч. Б. Н. Путилова ; АН СССР, Ин-т востоковедения]. – М. : Наука, 1976. – С. 46-82.

⁹ Цит. Детская литература: Учебник / Е.Е. Зубарева, В.К. Сигов и др. - М.: Высш. шк., 2004

Вважаючи, що прозовий фольклор не можна диференціювати за жанровою ознакою наявності чи відсутності домислу, К. Чистов поділяє усю усну прозу на дві групи:

1) жанри з естетичною функцією (усі різновиди казки, притчі, небилиці, анекдоту)

2) жанри, у яких будь-які позаестетичні функції відіграють основну роль (перекази, легенди, “скази”, бувальщини, усні оповідання тощо).¹⁰

Твори фольклорної неказкової прози, з точки зору народу, важливі як джерело інформації, а в окремих випадках ще й як застереження, повчання. Отже, в неказковій прозі пізнавальна і дидактична функції переважають над художньою. Вона має іншу, ніж казки, модальність: її твори приурочені до реального часу, реальної місцевості, реальним особам. Для неказкової прози характерна невиділена з потоку повсякденної мова, відсутність спеціальних жанрових і стильових канонів. У найзагальнішому сенсі можна сказати, що її творам властива стилістична форма епічного оповідання про достовірне: Старі говорили ...; Дід розповідав мені ...; Бачив я чудеса, представлялися мені ...; Кажуть, що ніби ...; Моя мама розповідала ...; Ось у нас в нашому селі в однієї жінки ...; Ось я була сама в сутечці.

Неказкова проза як сукупність оповідних форм володіє конкретно-інформативною функцією: повідомлення достовірного факту або відомостей, що приймаються за достовірні.

Жанри фольклорної прози (особливо неказкової) досить пізно стали об’єктом пильного зацікавлення науковців. Чітке усвідомлення необхідності

¹⁰ Чистов К. В. К вопросу о принципах классификации жанров устной народной прозы (VII Междунар. конгресс антропологических и этнографических наук, август 1964 г.) / К. В. Чистов. – М. : Наука, 1964. – 10 с.

дослідження, збагнення значного евристичного потенціалу творів фольклорної прози з'явилося у другій половині XIX ст. Щоправда, попри зрозуміння актуальності та нагальності такого типу праць, українська фольклористика тривалий час не могла запропонувати значної кількості якісно виконаних студій, які давали різноаспектний аналітичний розбір народних легенд, переказів і оповідань.¹¹

Небагато науковців досліджували це питання. В числі тих, хто теоретично обґрунтовував необхідність таких студій і власними працями показував фаховий розбір прозових фольклорних жанрів, був Іван Франко. Каменяр спрямовував увагу саме на публікацію легенд, оповідань та переказів, пояснюючи перспективні напрями студіювання цього матеріалу.

М. Грушевський акцентував на недостатньо опрацьованій неказковій прозі, твердячи, що тривалий час «байдужість виявлялась до... легендарної творчості, що старалась опанувати релігійні мотиви, піддані церковними і нецерковними кругами, які проводили між народну масу той різномірний синкретичний релігійно-легендарний матеріал, що збирався на Україні»¹²

Зі слів Франка, лише в 60-х роках почали заповнювати цю нішу в усно словесній творчості. Відчуваючи потребу у фіксації прозових жанрів фольклору вчений намагався розширити коло небайдужих .

У 70-х роках стало помітно більше дослідників, з'явилося усвідомлення потреби збирання і опису цього пласту народної творчості.

¹¹ Іван Франко – дослідник неказкової фольклорної прози / С. Пилипчук // Народознавчі зошити. - 2012. - № 4. - С. 622-633. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NaZo_2012_4_6

¹² Грушевський М. Історія української літератури : у 6 т., 9 кн. / М. Грушевський. – К. : Либідь, 1993. – Т. IV. – Кн. 1. – 392 с

У другій половині ХІХ ст. розпочалося теоретичне дослідження уснословесного матеріалу, а не лише його фіксація. Це дало початок новому етапу розвитку науки про фольклор.

Проблема розмежування жанрів неказкової прози – складна. Це викликано нечіткістю самого матеріалу, великою гнучкістю творів. Загальна і характерна риса народних оповідань неказкового характеру – мінливість, варіативність форми. Вони легко пристосовувалися до місцевих умов. Розмитість жанрових меж часто приводила до взаємодій жанрів неказкової прози як між собою, так і з казками. Один і той же сюжет міг приймати різні форми, періодично виступаючи у вигляді билиці, легенди, переказу або казки. Не випадково легенди, перекази і особливо билиці в ХІХ ст. публікувалися в казкових збірниках на ряду з казками.

У 60—80-х роках у фольклористиці з'явилось досить багато наукових праць стосовно диференціації жанрів не казкової прози взагалі та легенд і переказів зокрема. Одним з основних критеріїв для розмежування останніх дослідники вважають наявність чи відсутність у них фантастики. Так, К. Чистов пропонує називати легендами усі фантастичні оповідання неказкового характеру (за винятком билиць), а переказами – без елементів вимислу.¹³ Схожою є позиція С. Азбелева про те, що відмінність переказу від легенди полягає у відсутності в її основі чудесного; легенда ж має чітку установку на вірогідність, але основою все ж таки є щось незвичайне.

Даний підхід знайшов відгосок у працях значної частини дослідників народної творчості, зокрема Г. Сухобруса, Л. Дунаєвської, В. Давидюка.

Проблемою розподілу легенд і переказів займався також О. Дей.

¹³ Народні легенди та перекази українців Карпат / Василь Сокіл; В.о. Нац. акад. наук України, НАН України. Ін-т народознавства; Ред. К. Савенок.– К. : Наукова думка, 1995.– 156 с.

Вчений зробив аналіз ідейно-змістових та жанрово-стилістичних особливостей легенд і переказів, однак чіткості в питання їх розрізнення не вніс.¹⁴

У змістові межі легенд варто також враховувати фабульні утворення, що базуються на міфологічних уявленнях. Між міфологією та релігією існує зв'язок, але незважаючи на це вони є самостійними поняттями. Релігія вірить у надприродну силу, міфологія ж – елементарно пояснює довкілля. Ці уявлення щільно переплітаються в сюжетах з релігійними віруваннями, тому іноді досить важко їх виокремити.

Сюжетні утворення ,в основі яких фантастичні явища і постаті (злі духи, чарівники, відьми і т.д..) українські вчені називали міфічними (І.Франко) або демонологічними (Ф. Колесса, В. Гнатюк) оповіданнями. Надалі були спроби об'єднати ці поняття під терміном «міфічні оповіді», що відповідає російським «быличкам» і «сказам», білоруським «страхам». Проте доречніше назвати цей масив билицями і бувальщинами.

О. Бріцина вважає, що билиці – це твори неказкової прози, «в яких розповідається про незвичайні пригоди, зіткнення людини з надприродними істотами, проте підкреслюється достовірність зображеного». В бувальщинах же, дослідниця пов'язує «з марновірними уявленнями», йдеться «про незвичайні події, зіткнення людини з надприродними істотами (відьма, лісовик, домовик, мавка, вовкулака тощо)».¹⁵

В описі неказкової прози переважав предметно-тематичний спосіб класифікації: легенди (релігійна тематика), перекази (історична), билиці і

¹⁴ Народні легенди та перекази українців Карпат / Василь Сокіл; В.о. Нац. акад. наук України, НАН України. Ін-т народознавства; Ред. К. Савенок.– К. : Наукова думка, 1995.– 156 с.

¹⁵ Народні легенди та перекази українців Карпат / Василь Сокіл; В.о. Нац. акад. наук України, НАН України. Ін-т народознавства; Ред. К. Савенок.– К. : Наукова думка, 1995.– 156 с.

бувальщини (міфологічні уявлення). Першість тематики зумовило ракурс розгляду текстів. З часів романтичної захопленості народною словесністю легенди і перекази, записані любителями і знавцями місцевої старовини, займали вагоме місце у фольклорній традиції. Оскільки основною функцією достовірних текстів є твердження вірувань, підтримання картини світу традиції, саме ця складова і злітала з наративу, як наслідок – втрата цілісності тексту.

Дослідження І.Франка щодо класифікації неказкової прози, більшість вчених визнавали новаторським, адже саме він запропонував замінити предметно-тематичний підхід розмежування на розподіл «за літературними формами»

На означення кожного жанру було закріплено конкретну дефініцію. Строго регламентовані й легенди та перекази, тематичний склад яких досить чітко ним визначений, а отже, становить на сьогодні значний науковий інтерес (у перших примат християнсько-релігійної тематики, в других – історичної). Франкову концепцію розмежування народної прози активно підтримували у своїй науково-дослідницькій роботі В. Гнатюк, Ф. Колесса та ін..¹⁶

Предметно-тематичний критерій, як зазначив В. Давидюк, «був прийнятним на зорі фольклористики, коли головне завдання полягало у фіксації матеріалу. Тому він цілком задовольняв тогочасні потреби».¹⁷

Доречно сказати, що на думку провідних науковців, саме Франко розробив зрозумілі критерії розмежування легенд, переказів і народних оповідань. Специфічні жанрові ознаки творів неказкової народної прози вчений презентував у своїх працях, засвідчуючи розуміння концептуальної різниці між генологічними

¹⁶ Народні легенди та перекази українців Карпат / Василь Сокіл; В.о. Нац. акад. наук України, НАН України. Ін-т народознавства; Ред. К. Савенок.– К. : Наукова думка, 1995.– 156 с.

¹⁷ Давидюк В. Українська міфологічна легенда / В. Давидюк. – Львів : Світ, 1992. — 176 с.

одинацями народної оповідної літератури, також розмірковував щодо систематизації і упорядкування різноформатних зразків.

Непоодинокі заяви сучасних дослідників (Р. Кирчів, М.Чорнопиский, В. Сокіл та ін.) про те, що ті засадничі принципи розмежування легенд, переказів і оповідань, які запропонував ще наприкінці XIX ст. голова Етнографічної комісії НТШ, і досі не втратили актуальності та значущості, є промовистим свідченням проникливості Франка-фольклориста.¹⁸

Спробу виходу із «предметно-тематичного застою» також робили дослідженнями «простих форм» Йоллес (Jolles 1929) і категорій народної прози фон Зюдов (von Sudow 1939). Фон Зюдов запропонував розділити народну прозу на три групи за вираженою в них модальністю. Відповідно, в основу класифікації було закладено показник особи:

- меморати (розповіді людей про події свого життя за власними спогадами),
- хронікальні повідомлення («всілякі пригадування, викладені у формі твердження»)
- фабулати («кристалізація різноманітних елементів тих понять і спостережень, які йдуть від реальних подій і життєвих спостережень »).

З трьох категорій фон Зюдова продуктивними для подальших класифікацій виявилися дві, що розрізняються перспективою викладу – розповідь від 1-ої особи – меморат, оповідання від 3-ої особи – фабулат. Перспектива розповіді вперше стала основою класифікації, що виходить із іманентних властивостей тексту, але використовували її тільки як додатковий до тематичної ознаки при класифікації жанрів неказкової прози.

¹⁸ Іван Франко – Дослідник неказкової фольклорної прози / С. Пилипчук // Народознавчі зошити. - 2012. - № 4. - С. 622-633. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NaZo_2012_4_6

Серед німецьких учених докладніше на мемораті та фабулаті спинився Г. Гранберг, який у 1935 році вказав на залежність меморату від географічного середовища, виду діяльності та способу життя людей. Отже, дослідник звернув увагу на те, що ми сьогодні називаємо соціальним, професійним фольклором. На його думку, попри те, що змістом меморату є розповідь про особисту подію з життя оповідача, вона тісно пов'язана з віруваннями, поширеними в даній місцевості.¹⁹ Що ж до терміну “фабулат”, то він у трактуванні Г. Гранберга є синонімом слова “легенда”.²⁰

В. Гусєв вбачав у мемораті відповідник народних мемуарів, лише усно розповсюджуваних. С. Азбелев називає меморатом “усне оповідання, що передає власні спогади виконавця про факти з його життя, тобто про події, учасником чи очевидцем яких був сам оповідач”.²¹

Український дослідник народної прози В. Сокіл виділяє меморат як одну з форм усних оповідань. Ці твори, на думку автора, повідомляють про події, які не виходять хронологічно за межі того, що бачив, пережив, чого був безпосереднім учасником оповідач. Розповідь ведеться від першої особи.²²

Меморату і фабулату в народній прозі відповідають билиці і бувальщини. Ці жанри близькі за змальованими в них явищами і фантастичними постатями.

¹⁹ Ward D. On the Genre Morphology of Legendry: Belief Story Versus Belief Legend // *Western Folklore*. – 1991. – № 50 (3). – P. 296-303.

²⁰ Халюк Л. Усне народне оповідання в сучасній фольклористиці / Л. Халюк // *Матеріали до української етнології*. – 2012. – Вип. 11. – С. 43-50. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/mdue_2012_11_10.

²¹ Азбелев С. Н. Меморат / С. Н. Азбелев // *Востоочнославянський фольклор: Слов. науч. и нар. терминологии* / редкол. : К. П. Кабашников (отв. ред.) и др. – Минск : Наука і тэхніка, 1993. – С. 138.

²² Сокіл В. Одзвонив голодомор / В. Сокіл // *Українці про голод 1932-1933. Фольклорні записи Василя Сокола*. – Львів : Афіша, 2003. – С. 5-18.

Меморати, так звані "разові" тексти як прикордонна область між мовним побутом і фольклором також в основному досліджувалися в тематичному аспекті. У радянській фольклористиці 20 - 40 рр. практикувалося збирання «оповідей» – оповідей-спогадів про громадянську війну, видатних письменників. Фольклористичний термін «оповідь» модифікований з введеного В.В. Виноградовим поняття «оповіді» як особливої форми авторської мови у художньому творі. Але, на відміну від останнього, фольклорні оповіді не вивчались з точки зору поетики, прагматики та ін. Основною цінністю оповідей, як і інших оповідних достовірних жанрів, вважався їх зміст.²³

Згодом «оповідь» витісняється з наукового вжитку нейтральним терміном – «усна розповідь». Перші зауваження були зроблені стосовно поетики і побутування усних оповідань, що їх записав під час Великої Вітчизняної війни, Л. В. Домановський. Вони стосуються двох важливих характеристик цих текстів:

- властивою їм орієнтацією на традиційний зміст і форму – «втрачаючи мемуарний характер, такі розповіді поступово наближалися до традиційних оповідних жанрів: легенди, переказу, казки, анекдоту»,
- легкості їх жанрової трансформації в залежності від конкретної ситуації – «визначення жанрової природи багатьох фронткових розповідей є справою дуже складною і часом суперечливою. Один і той же сюжет оповідання у різних варіантах може бути поданий в різній жанровій манері і формі».

Зауваження Л. В. Домановського вперше змусили засумніватися у застосованих жанрових дефініціях на цьому матеріалі. При послабленні тематичного елемента розповіді (традиційних християнських вірувань)

²³ Веселова И. С. «Несказочная» проза: мифологические нарративы

виявляється, що практично непомітно, як текст перетікає з одного жанрового виявлення в інше: від спогадів до анекдотів і переказів і назад. Все вивчення текстів неказкової прози трималося на сильній «тематичній» складовій (вірування, міфологічні та напівміфологічні історичні персонажі, народне православ'я). Як тільки світогляд дослідника наблизився до світогляду текстів, тексти розчинялися у мовному потоці повсякденності без залишку.

Навпаки, світоглядні розбіжності дослідника і оповідача робили видимими певні фольклорні форми. Так, фольклористи з 80-х років ХХ століття почали знову із задоволенням збирати і вивчати міфологічні розповіді. Маркером билиць і бувальщин, видимим незброєному оку, служили дивовижні своєю «архаїчністю» міфологічні персонажі (різноманітні духи-господарі, демони: будинкові, водяні, лісові господарі, чаклуни, відуни, чорти).

У літературознавчому словнику-довіднику билиці і бувальщини подані як один і той самий жанр народної творчості – «короткі усні оповідання про те, що нібито сталося насправді».²⁴

Український вчений-фольклорист Микола Дмитренко теж прихильник думки, що билиця і бувальщина це один жанр. Про це він пише в одній зі своїх монографій: « У “Словнику української мови” слово “билиця” пояснено так: “Те, що було в дійсності; бувальщина”, а слово “бувальщина”: “Те, що було раніше. Щось дійсне, реальне; те, що справді було”. Отже, бувальщина й билиця аж ніяк не можуть бути двома різними жанрами. В.Лесин та О.Пулинець вважають билицю жанром літератури, що також, на наш погляд, не переконливо. Вони

²⁴ Літературознавчий словник-довідник / Редкол.: Роман Теодорович Гром'як, Юрій Іванович Ковалів . – Київ : Академія, 1997 . – 749 с.

ззначають: “Билиця – переважно лагідна гумористична розповідь про чимось цікавий життєвий випадок”». ²⁵

Проте більшість вчених надають перевагу розмежуванню цих термінів.

Билиці – це усні розповіді про відьом, лісовиків, чаклунок, домовиків, чортів, живих мерців, загалом про будь-яке втручання різних надприродних сил із народної релігії у людське життя. Можна сказати, що билиці – це вияв релігійної свідомості. Цей жанр неказкової прози виражає забобонні страхи людей перед незрозумілими явищами природи, пережитки язичницьких вірувань у свідомості оповідачів.

За словами відомої фольклористки та етнографині Е.В. Померанцевої слово «билиця» було підслухано братами Б. і Ю. Соколовими у християн, використано і прокоментовано взято до обігу фольклористами, які стали вживати його як синонім до термінів «переказ», «легенда», «бувальщина». ²⁶

Функціонально билиця досить близька до жанру «страшилок», тому що цей жанр використовується для пізнання невідомого і позбавлення стресу, страху перед нечистою силою, внаслідок чого вона має когнітивно-виховне навантаження. ²⁷

²⁵ Дмитренко М.К. «Українська фольклористика: історія, теорія, практика» (2001)

²⁶ Померанцева Э. В. Мифологические персонажи в русском фольклоре. М., 1975.

²⁷ Чередникова К. П. Современная русская детская мифология в контексте фактов традиционной культуры и детской психологии. Автореф. дисс. ...канд. филол. наук. СПб, 1996. Электронный ресурс. URL: <http://cheloveknauka.com/sovremennaya-russkaya-detskaya-mifologiya-v-kontekste-faktov-traditsionnoy-kultury-i-detskoy-psihologii#ixzz2Tu1YmQ1G>

Крім того, як зазначає К.В. Чистов, билиці важко виділяються з мовного потоку: «зазвичай не розповідаються без зовнішньої причини і не мають зачинів і кінцівок, формально виділяють їх з буденного мовного потоку».²⁸

Цей жанр найближчий до приватності людини. Зазвичай у ньому розповідається про зустріч людини з нечистою силою. Комунікативна функція билиці полягає у задоволенні потреби людини в незвичному та незрозумілому.

Композиційні особливості цього жанру обумовлені його сюжетом, що описує винятковість якоїсь події.

Билиці і бувальщини мають за основу дійсні випадки, які інтерпретуються через призму домінуючих у суспільстві міфологічних поглядів. Вони мають тісний зв'язок з жанром «страшилки»: «до числа билиць слід віднести і розповіді, якими матері «лякають дітей, – про злих духів-людоджерів, в тому числі і про духів, що викрадають (згідно з уявленнями) непосвячених хлопчиків, які досягли зрілості, для перетворення їх у дорослих чоловіків – повноправних членів племені».²⁹

Основною відмінністю билиці від бувальщини є те, що билиця більшою мірою звернена до світу чудесного і надприродного.

Е.В. Померанцева запропонувала розмежування термінів «билиця» і «бувальщина»: «термін «билиця» відповідає поняттю забобонний меморат, від

²⁸ Чистов К. В. К вопросу о принципах классификации жанров устной народной прозы // VII Международный конгресс антропологических и этнографических наук. М., 1964. С.49.

²⁹ Мелетинский Е. М. Первобытные истоки словесного искусства. Электронный ресурс. URL: <http://www.ruthenia.ru/folklore/meletinsky6.htm>

бувальщини, тобто фабулата, билиця відрізняється одиничністю, безформністю та відсутністю узагальнень».³⁰

Тобто, билиці – це документовані меморати, тоді як бувальщини ближчі до фабулатів і починаються зазвичай словами «говорять...», «розповідають...». У них вірять, але особливою достовірністю бувальщини не наділені, «розповідають...», але ж можуть розповідати і вигадане.

Дії демонічних істот у найбільш типових билицях дуже прості: здалося, зареготала, залоскотало, завело і т.д. Однак, вони можуть ускладнюватися, набувати психологічного мотивування. У такому випадку простий епізод розростається в складний сюжет, меморат перетворюється у фабулат, розповідь виходить за жанрові кордони билиці, стає бувальщиною. Це вже історії про лісового, водяного і русалку, а не свідчення про зустріч зі надприродною істотою, як це характерно для билиці.

Бувальщини – це розповідь про події, що не виходять хронологічно за межі того, що міг бачити безпосередньо від учасника оповідач, в яких розповідається про надприродні істоти, надзвичайні явища тощо, достовірність підтверджується або оповідачем, або свідченнями когось із сучасників оповідача. Вони попадають під всі критерії жанрової диференціації народних оповідань, відрізняючись лише наявним фантастичним компонентом. В самому терміні «бувальщина» скривається вказівка на достовірність зображуваних подій.

Жанр бувальщин привертав увагу українських фольклористів і письменників прозорістю свої назви. У ній одразу можна було прочитати

³⁰ Цветкова Е. Фольклорная быличка Водлозерья: Колдовство и магическая традиция // Осенняя школа "Фольклор: проблемы и методы исторических реконструкций". Электронный ресурс. URL: http://www.ruthenia.ru/folklore/au_tsvetkova1.htm

семантику – показ правдивих подій. Проте і в українській фольклористиці термін «бувальщина» є дискусійним.

За визначенням вченого-фольклориста М. Чернопиского у бувальщинах зображуються надзвичайні події або істоти, тому жанр має міфологічну онтологію.³¹

Не згодна з таким визначенням цього жанру фольклористка Олена Гінда, вона вважає, що саме номінування дає розуміння, що це текст – правдивий формат відображуваного, що ілюструють, до прикладу, заробітчанські пісні.³²

Текст творів цього жанру може містити від 1 до 12 абзаців. Лаконічність бувальщин, є однією з причин використання образності в їхніх текстах для полегшення сприйняття інформації, що було дуже доцільним у період його створення, і усної форми побутування. Але саме невеликий обсяг тексту фольклорної бувальщини не дозволяє перенаситити її різними засобами вираження образності, котрі надають текстам бувальщин особливого колориту. На думкою К.Бучіної художньо-образна конкретизація бувальщини відрізняється від образної конкретизації літературно-художнього тексту, завдяки низці

³¹ Українська фольклористика : [словник-довідник / укладання і загальна редакція Михайла Чернопиского]. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2008. – 448 с.

³² Гінда О. М. Поетична творчість української спільноти в Італії початку XXI століття в контексті фольклорної традиції: сюжетика, генологія, інтертекстуальність. – На правах рукопису. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук за спеціальністю 10.01.07 –фольклористика. – Львівський національний університет імені Івана Франка Міністерства освіти і науки України, Львів, 2016.

екстралінгвістичних факторів набуваючи специфічного характеру, який становить лінгвостилістичну специфіку фольклорного тексту.³³

Лановик М. Б. та Лановик З. Б. у книзі „Українська усна народна творчість” зазначають, що бувальщини „приваблюють закладеними в них простою життєвою мудрістю, накопиченим поколіннями досвідом, правдою про далеке і недавнє історичне минуле народу, що є наукою, застереженням наступним поколінням, національною пам’яттю”³⁴. Проте, на нашу думку, бувальщини не можна розглядати як твори, які відтворюють історію (за виключенням історії побуту і духовної культури). Основна їхня цінність полягає у відтворенні вірувань нашого народу, які часто походять ще від часів язичництва і, наклавшись на християнство, витворили цікаву систему двовір’я.

На думку дослідників, існуючі визначення бувальщин як жанру народної прози нечіткі і через це дають досить широкі можливості тлумачення, що дозволяє включати в це поняття будь-яку усну розповідь. Тому варто зазначити ознаки, що відрізняють бувальщини від деяких інших жанрів народної неказкової прози.

Ознаки, що відрізняють бувальщину від переказів:

- бувальщина – це розповідь про події нещодавнього минулого, підтверджену або досвідом оповідача, або виконувача;
- для бувальщини більш характерною є ступінь імпровізації і свободи розповіді фактів, ніж у переказах;

³³ Бучіна К. Засоби вираження образності в текстах німецькомовних фольклорних бувальщин / К. Бучіна // Теоретична і дидактична філологія. - 2013. - Вип. 16. - С. 68-75. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tidf_2013_16_10.

³⁴ Лановик М.Б., Лановик З.Б. Українська усна народна творчість [Електронний ресурс] / М. Б. Лановик, З.Б. Лановик. – К.: Знання-Прес, 2006. – Режим доступу: <http://www.info-library.com.ua/books-book-106.html>.

- на відміну від переказів, бувальщини виходять далеко за межі розуміння або пояснення реального факту, що звернув на себе увагу. Особистий спогад, що перейшов у традицію, цікавий іншим, підданий змінам - це бувальщина.

Щодо билиць, то на відміну від них, у бувальщинах розповідь йде від третьої особи (тоді як в билицях від першої), персонаж билиці – безпосередній учасник, тоді як бувальщини – слухач; бувальщинам властиво наповнюватись фантастичними деталями настільки, що можливий перехід у казкову прозу.

Е.В. Померанцева зауважує, що в билицях (забобонних меморатах) установка на достовірність проявляється більше, ніж в бувальщинах (забобонних фабулатах). Крім того, оповідач бувальщини показує свою майстерність словом, а оповідач билиці - доносить “факт”». ³⁵

Дослідники відзначають також зв'язок бувальщин з мемуарами-спогадами громадських діячів, «анекдотами», як розповідями про факти життя громадських і державних діячів. Існування паранормальних явищ давно визнане наукою, а отже і наявність оповідей про ці явища не є секретом. Саме твори цього жанру продовжують давню фольклорну традицію, бо мають у змісті елементи магії, демонології, міфології, анімалістичних уявлень, що споріднює їх з міфологічною легендою та повір'ями. Бувальщини мають значно більшу популярність у народі, ніж звичайні народні оповідання по тій причині, що елемент таємничості і невідомості робить їх драматичними. У них в сучасному контексті оповідаються надзвичайні події, надприродні здатності та властивості людей, зв'язок з потойбіччям.

³⁵ Померанцева Э.В. Русская устная проза. М. : Просвещение, 1985.

1.2 Сюжетно-тематична класифікація

Одна з найважливіших цілей дослідника, що вивчає народну неказкову прозу є створення загальної, зрозумілої системи класифікації.

Оскільки у неказковій прозі загалом, та у бувальщинах зокрема, зміст важливіший за форму, принцип класифікації за змістовним наповненням є методично доцільним.

В основі всіх зроблених до цих пір спроб лежать покажчики Хрістіансена, Синінгія і Сімонсуури.³⁶

Так, наприклад, в каталозі Синінгія ми бачимо розділи:

про демонів;

про чаклунів;

про чорта.

Кожен з яких ділиться на більш дрібні підрозділи. Розділ про демонів, наприклад, ділиться на розповіді про демонів води, землі, вогню, повітря і т. д. Кожен з цих підрозділів ділиться на ще більш дрібні рубрики в залежності від тих персонажів, про яких йде мова.

Приблизно такий же поділ знаходимо у Хрістіансена: духи річок, озер, морів, домашні духи тощо.

І у Сімонсуури:

1. передбачення, привиди, смерть, померлі, відьми, чорт;

³⁶ R. Th. Christiansen. The Migratory Legends. FFC, N 175. Helsinki, 1958; R. W. Sinninghe. Katalog der niederlandischen Marchen - Urspeungssagen - Sagen und Legendenvarianten. FFC, N 132. Helsinki, 1943; L. Simonsuuri. Typen und Motivverzeichnis der finnischen Sagen. FFC, N 182, Helsinki, 1961.

2. духи, водяні духи, духи культурних місць; дарувальники;
3. лісові духи; тролі, підземні духи;
4. велетні;
5. скарби;
6. демони хвороб;
7. міфічні тварини.

Немає принципових розбіжностей з цими системами і в наступних класифікаціях (Л. Реріха, Т. Бриль, Д. Климової і ін.). А є лише уточнення і пристосування до місцевої традиції. Прийнятна подібна класифікація і для словянських бувальщин.

Бувальщини зазвичай поділяють за тематичною групою або основним персонажем, що в свою чергу можуть поділятися на менші групи.

Найпоширенішою в українському фольклорі є така класифікація:

- про духів природи:
 - лісовика
 - водяного
 - русалку
 - мавку
 - польовика
 - водяниця
 - луговина

- пущевика
- морозка
- чугайстра;

Тексти про зустріч людини з надприродними істотами у лісах, біля озер та річок.
Асоціація зі страхом, небезпекою і жертвоприношенням.

- про домашніх духів:

- домовика
- банника
- барабашку
- воструха
- овинника
- лизуна
- дрімоту
- жихара
- жировика
- злидні;

Сюжети бувальщин цієї групи зазвичай базуються на розповідях про залякування людини у власному домі і в подальшому виконанні людиною зобов'язень перед представниками домашніх духів (годувати домовика печивом і молоком; впускати домовика першого у новий дім тощо).

- про злих духів – нечисть:

- блуда
- чорта
- вовкулаку
- змія
- перелесника
- мару
- упиря
- потерчат
- вія;

У них зазвичай розповідається про зустріч людини з нечистою силою, що супроводжується травмуванням або взагалі трагічним кінцем.

- про людей, наділених надприродними силами:

- відьму
- відьмака
- чаклунок
- чаклунів
- знахарів
- провісників долі.

У бувальщинах цієї тематичної групи розповідається про передбачення майбутнього і його виконання, про способи наслання прокльонів, приворожування коханих людей. Багато людей і досі використовує методи і прийоми язичницьких

культів, сподіваючись на їх дієвість: ворожать на вогні, викликають духів померлих родичів тощо.

- про скарби

У творах цієї групи продовжуються започатковані міфологічними оповідями теми про пошук скарбів, збагачення магічним чином.

Отже, ми завершили огляд основних і найпоширеніших сюжетних класифікацій бувальщини і дійшли висновку, що закріплення за кожною групою персонажів із надприродного світу призвело до того, що оповідання про одну й ту ж істоту стали набирати спільних рис. Дві різні людини могли розповісти однаково про різні випадки блукання: обидва могли пояснити це втручанням блуду й розповісти подібні уточнення своїх пригод. Схожою могла бути й розв'язка, тому сюжетно-тематичні групи цих розповідей можуть варіюватись.

1.3 Образна система бувальщин

Українська фольклорна традиція багата міфологічними і демонологічними істотами, що зазвичай і стають персонажам бувальщин.

Ціла кагорта українських фольклористів, етнографів займалась вивченням міфологічних істот. Свої праці присвятили цьому В.М. Гнатюк³⁷, О. Таланчук³⁸, В. Давидюк³⁹, В. Галайчук⁴⁰ та ін..

Як зазначалось у попередньому підрозділі, цей жанр неказкової прози класифікується саме за основними героями у сюжеті, тому і образи бувальщин можна поділити на:

- домашні духи
- духи природи
- злі духи

Побутують бувальщини про вовкулак, чортів, блуд, відьом, чаклунів, водяника, домовика, лісовика, мавку, потерчат, упира, чугайстра, долю, злидні.

Охарактеризуємо найвідоміших персонажів:

1. Русалка

³⁷ Наукове Т-во ім. Шевченка, Етнографічна комісія. Етнографічний збірник [Електронна копія]. — Львів : З друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка, 1893- . Т. 34 : Знадоби до української демонології, т. 2, вип. 2 / зібрав Володимир Гнатюк. — Електрон. текст. дані (1 файл : 380 Мб). — 1912 (Київ: НБУ ім. Ярослава Мудрого, 2011).

³⁸ 100 найвідоміших образів української міфології / під заг. ред. О. Таланчук, Ю. Бедрика.. — К. : Автограф, 2007. — 460 с.

³⁹ Давидюк В. Українська міфологічна легенда / В. Давидюк. — Львів : Світ, 1992. — 176 с.

⁴⁰ Галайчук В. Українська міфологія / Володимир Галайчук., 2016. – 640 с.

Учені й досі сперечаються, хто ж вони — русалки? Одні вважають їх дівами родючості, яких із приходом християнської віри зарахували до нечистої сили, інші вбачають у них покійників, що померли "не своєю", передчасною смертю, а ще інші кажуть, що це найкращі дівчата, яких приносили в жертву богам, аби задобрити їх, забезпечивши собі спокійне і благополучне життя.⁴¹

Існує повір`я, що русалки – то померлі або народжені на русальному тижні, або засватані дівчата, які померли до весілля.

В українських бувальщинах зазвичай згадуються як неймовірно привабливі дівчата, у довгій білій сорочці або голі, з розплетеним волоссям до колін і у вінку. Волосся найчастіше білого або зеленого кольору. Названі дочка або дружина водяного. Але залежно від регіону побутування бувальщини можуть змінювати не тільки свій зовнішній вигляд, а й стать. До прикладу у деяких місцевостях східної України говорять про русалок-хлопчиків, з рижим кудрявим волоссям.

Русалки дуже веселі і співучі, але небезпечні. Полюють на гарних парубків, зваблюють їх піснями, а потім лоскочуть до смерті і затачують до води. Якщо ж брати до уваги дівчат, то русалки здебільшого у грайливій формі загадують їм загадки, і якщо не отримують правильної відповіді – забирають із собою. Саме такі образи найчастіше описуються у бувальщинах.

Проте є багато текстів, де русалки описуються геть незлобливими, лоскочуть з пустотливості і відпускають.

2. Мавки (нявки)

⁴¹ 100 найвідоміших образів української міфології / під заг. ред. О. Таланчук, Ю. Бедрика.. — К. : Автограф, 2007. — 460 с.

Бувальщини про цих надприродних істот найбільше поширені в Карпатах, на Поділлі та на Волині. Про походження цих демонологічних персонажів є декілька версій.

Дехто говорить, що це діти, викрадені нечистою силою, інші – душі утоплениць, чи нехрещених дітей від 7 років.

За народними віруваннями і описами, мавки – гарні дівчата, з зеленим або блакитним довгим волоссям, одягнені у напівпрозорі сорочки чи взагалі голі.

Зустрічались вони людям зазвичай у лісах, поблизу водойм, танцюючи «під дудку чорта». Як і русалки, мавки зваблювали людину розмовами і лоскотали до смерті, проте існують і розповіді про висмоктування мавкою людської сили, нібито після зустріли з мавкою людина марніла, худла і починала хворіти, деколи втрачали розсуд.

Для відрізнення мавки від людини користувались такими повір`ями: у мавок не було зіниць, замість спини дірка, через яку видно внутрішні органи.

«... Він бачив перед собою Марічку, але йому дивно, бо він разом з тим знає, що то не Марічка, а нявка. Йшов поруч із нею й боявся пустити Марічку вперед, щоб не побачить криваву дірку ззаду у неї, де видно серце, утробу і все, як се у нявки буває».⁴²

Мавки не були злими у всіх бувальщинах, у деяких розповідалось, що вони допомагали вибратися з лісу загубленим, або засіювали галявини квітами. Побутує також думка про мавок, які рятують самогубців.

3. Водяник

⁴² Коцюбинський М. Тіні забутих предків / Михайло Коцюбинський. – Харків: Фоліо, 2017. – 154 с.

Водяник – господар водою, зазвичай це злий дух. Побутують різні думки щодо походження водяника.

В Україні здавна вірили, що ці духи споконвіку мешкали у водоймищах і верховодили над усіма іншими тамтешніми істотами. Подекуди наші предки вважали, ніби чоловіки-потопельники перетворюються на водяників, а жінки – на русалок. Існувала також думка, що водяники – це душі нехрещених немовлят, мертвонароджених дітей або ж самогубців. Із суміші язичницьких вірувань та старозавітного сюжету постала легенда, ніби водяники – це потоплене військо фараона. Коли ізраїльський народ утік із єгипетського рабства до землі, обіцяної йому Богом, жорстокий фараон вислав за ним воїнів, які мали повернути втікачів. Військо наздогнало юдеїв аж на березі моря. Тоді провідник ізраїльтян Мойсей звернувся з молитвою до Бога, й море розступилося перед ними. Вони пройшли просто по дну, а за ними подалися вороги. Коли останній ізраїльтянин вийшов на берег, води моря зімкнулися, поглинувши фараонових слуг. Потоплені єгиптяни перетворилися на водяників та русалок.⁴³

За віруваннями українців водяник походить від чорта. Вважалося, що водяник може підняти річку і затопити село, або втопити під час купання. На допомогу водяника можна було розраховувати лише тому, хто зрікся віри.

У бувальщинах люди описують водяника як старого кремезного діда з бородою зеленого кольору і хвостом, який видно не завжди. Одягнений у червону або білу сорочку, розпатланий.

4. Лісовик

⁴³ 100 найвідоміших образів української міфології / під заг. ред. О. Таланчук, Ю. Бедрика.. — К. : Автограф, 2007. — 460 с.

Так званий охоронець лісу, дух природи. Всі лісові звірі підкоряються йому, а мисливці бояться. Говориться, що він може збити тебе зі стежини, змусити заблукати в лісі.

Щодо зовнішності лісовика, то він різним народам і навіть різним прошаркам суспільства бачився по-різному. У класичному мистецтві лісових богів зображували в людській подобі з вінком на голові й зеленою гілкою в руці. Іноді лісовик ототожнювався з чортом і мав відповідний вигляд: із рогами на голові, з цапиними копитами на ногах (згідно з легендами Покуття, ноги в нього були жаб'ячими); одяг застібався не як у людей, а навпаки – справа наліво. За іншими свідченнями, він голий, у шерсті: "Виходе з лісу чоловік голий та страшний. Іде мимо дерева – врівні з деревом, мимо куща – з кущем, дійшов до воза – врівні з возом". Бачили в лісі й величезного чоловіка: "...на зріст, як високе дерево, у довгій білій сорочці та як зарегоче!". У деяких оповіданнях він "старий-старий, маленький чоловічок, весь голий, а руки й ноги – волохаті".⁴⁴

У бувальщинах зустрічі з лісовиками рідко закінчуються трагічно.

5. Чорт

У давнину, коли людина обожнювала стихійні явища й сили природи, в її уяві виникли духи річок, лісів, рослин... Із прийняттям християнства колишні боги-духи в міфологічному мисленні перетворилися на бісів – різного роду нечисту силу (лісовики, домовики, водяники, польовики, русалки, берегині, упирі, вовкулаки тощо). Все, що мало негативну оцінку з погляду розвинутої за християнства моральності, а також непізнане, таємниче, що не йшло від божественного провидіння, було віднесено до темної, диявольської сили. Іншою

⁴⁴ 100 найвідоміших образів української міфології / під заг. ред. О. Таланчук, Ю. Бедрика.. — К. : Автограф, 2007. — 460 с.

обставиною, яка сприяла появі у міфології образу чорта, був дуалізм, притаманний природі людського мислення.⁴⁵

У бувальщинах за чорта можуть сприймати будь-яку демонічну істоту. Описуваний зовнішній вигляд дуже розмитий і варіативний. Декому вижається великий кіт, що сприймається за чорта; декому – істота без одягу, але із шерстю, з рогами і копитами; декому з курячими ногами і кігтями. Існує вірування, що чорт ховає від людей скарби, водить за ніс, перетворившись на парубка зваблює молоденьких дівчат.

За чорта часто сприймають і водяника, і лісовика. Побуває багато бувальщин нібито жінки або чоловіки старшого віку, давали «хабара» чорту, задля власної вигоди, бо той щось обіцяв зробити чи принести.

6. Домовик

Домовик чи не найчастіше виступає персонажем бувальщин.

Зазвичай говориться, що місце домовика за піччю, де тепло. А ще, існує думка, що домовик біля печі, бо має палаючі очі.

Нерідко домовиком є нібито ходячий мрець, який помер в тому домі і не знайшов спокою. У такому обличчі він може ходити по дому і лякати жителів, намагаючись помститися за їх повноцінне життя. Люди розповідають про те, що неочікувано падають якісь предмети побуту, або відкривається фіранка, речі змінюють своє місце положення, наявні сторонні звуки нізвідки.

Але розповідають і про добрих домовиків, які нібито захищають оселю, виступають хранителями домашнього вогнища. Але щоб добитися доброго відношення до себе, люди мають теж з повагою ставитись до нього: запрошувати

⁴⁵ 100 найвідоміших образів української міфології / під заг. ред. О. Таланчук, Ю. Бедрика.. — К. : Автограф, 2007. — 460 с.

його піти з ними у новий дім, залишати йому солодоші, не сваритись і не лаятись у будинку, бо домовики того не прощають і наказують.

Культ домовика пов'язаний із надзвичайно давніми народними звичаями вшановування духів предків. Домовик і допомагає, і шкодить людям. Як і всі духи, він дуже любить, коли до нього ставляться з увагою і розумінням. А до тих, хто не виконує певних правил чи дратує духа дому, він буває нещадним.⁴⁶

7. Відьма

Одним з найпопулярніших персонажів бувальщин є відьма, відьмак.

За народними віруваннями відьма, як представниця нечистої сили, постійно чинить лихо: відбирає молоко у корів, «наводить порчу» на господарство, можуть щось поцупити в оселі, або навпаки підкинути, після чого господарі чи худоба починають хворіти. Не оминали стороною відьмацькі чари і врожай, розказують люди, що саме через цих демонологічних істот не мали врожаю пшениці, вівса тощо.

Задля ідентифікації відьом намагались спостерігати за поведінкою дівчини (жінки). Відьми зазвичай першими намагаються відкрити двері в церкву, або впасти перед священиком (саме так вони набираються сил).

Щодо зовнішнього вигляду відьом, то зазвичай ними виступають звичайні жінки, або дівчата «...вдень це дуже вродлива молода дівчина чи жінка із пристрасним поглядом; уночі – неохайна стара карга із розпущеним сивим волоссям. Серед особливостей відьом називають похмурий погляд, вуса, відсутність грудей та інших статевих ознак, брови, що зрослись на переніссі, два

⁴⁶ 100 найвідоміших образів української міфології / під заг. ред. О. Таланчук, Ю. Бедрика.. — К. : Автограф, 2007. — 460 с.

ряди зубів, невеличкий хвіст або курячі лапи, як у карпатської босоркані. Відьом із такими ознаками називають "родимими"».⁴⁷

Але бувають і випадки, коли відьма перетворюється на будь-яку тварину і під таким виглядом приходять до людей, вводячи їх в оману.

Залежно від регіону побутування бувальщини, персонажі можуть мати дещо змінений зовнішній вигляд, або називатися іншим іменем, проте норавливий характер і спричинення шкоди людині зазвичай мають місце у текстах будь-якої місцевості.

⁴⁷ 100 найвідоміших образів української міфології / під заг. ред. О. Таланчук, Ю. Бедрика.. — К. : Автограф, 2007. — 460 с.

РОЗДІЛ 2

ПОБУТУВАННЯ БУВАЛЬЩИН ПРО НАДПРИРОДНИХ ІСТОТ СЕРЕД УКРАЇНЦІВ ЗАХІДНОГО ПОЛІССЯ

2.1 Аналіз бувальщин, що збереглися в населених пунктах Західного Полісся

Уявлення про нечисту силу завжди знаходили своє відображення у розповідях жителів сільських місцевостей. Незважаючи на християнську позицію і заперечення будь-яких язичницьких мотивів, не стали виключенням і поліщуки, зокрема мешканці Волинського Полісся.

Розповіді про зустріч з нечистою силою мають давнє коріння, проте і в наш час побутують у вигляді оповідей про надприродне. Завданням дослідження є проаналізувати тематику творів, схарактеризувати героїв, прослідкувати приналежність текстів до жанру бувальщини за такими генологічними ознаками:

- лаконічність
- розповідь про реальну подію з пам'яті
- наявність надприродної істоти і образу автора-оповідача
- розповідь від 1-ої або 3-ої особи.

До вивчення культурної спадщини цього регіону зверталось багато науковців: В. Давидюк, К. Кутельмах, В. Галайчук, І. Гунчик, та ін..

Дослідження бувальщин є основою вивчень культури і традицій українців, їх звичаїв та вірувань.

Кожний сюжетний твір неодмінно містить персонажів, тому при аналізі бувальщини як жанру фольклорної прози є необхідним аналіз системи персонажів.

За визначенням Н.Д.Тамарченко, система персонажів – це «художньо цілеспрямована співвіднесеність усіх “провідних” героїв та усіх так званих другорядних дійових осіб у літературному творі. Через систему персонажів виражається єдине авторське уявлення про людину та її стосунки з природою, суспільством та історією, а також про типи людини»⁴⁸. Термін на позначення взаємин персонажів, їх участь у сюжеті, адже персонажі тісно взаємопов’язані між собою, їх можуть об’єднувати різноманітні стосунки – кохання, ненависть, симпатія, антипатія. Між персонажами можуть виникати конфлікти, суперечності. Усіх персонажів твору, як головних, так і епізодичних, співвіднесено між собою і подіями, що відображуються, і художньою логікою автора, тому вони складають завершену систему.⁴⁹

Аналіз специфіки системи персонажів є важливим і для розуміння бувальщини, так як розкриває картину світу, яку передає оповідач. Проте у цьому жанрі, зважаючи на лаконічність, опис лише однієї події з життя людини і обмежене коло героїв, ми зустрічаємо таку організацією системи персонажів, що поділ на головних, другорядних та епізодичних втрачає будь-який сенс.⁵⁰

Одним з тих персонажів, який найчастіше зустрічається в оповідях волинян є русалка, або як називають її в деяких поліських селах – «*цинбалка*», «*русавка*», «*росалночки*».

Поліщуки вірять, що русалками стають померлі до весілля засватані дівчата, померлі родичі, того й досі намагаються задобрювати їх, особливо на Русальному тижні. Зустрічались русалки в житі, або на березі річки, тому дітей не відпускали

⁴⁸ Аналіз художественного тексту (епіческа проза). Хрестоматія / Сост. Н.Д. Тамарченко. – М.: РГГУ, 2004. – С. 355.

⁴⁹ Школяр Н.В. Система персонажів у творах малої епічної форми [Електронний ресурс] / Н. В. Школяр // Актуальні проблеми філології та перекладознавства. – 2009. – № 4. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Apftp/2009_4/256-259.pdf.

⁵⁰ Так само. - 49

ані гратися в жито, ані купатися цього тижня. Можливо, так просто залякували дітей, аби ті не витоптали все жито. Проте серед бувальщин, записаних від мешканців сіл на Волині, можна знайти докази народних переконань:

«Йду я, йду, аж тразь – стала передо мною – сорочка біла, хустка біла, пацьóрки: всьо на їй таке весільне біле вбранєс. І йде просто на мене. Лицо в лицо йде. А я тако: “А ти, кажусь, куди?!” Як почала вона мені щипатиси. У правці. Ледви ду хати дуйшла. І так, і вже я й не знаю, де вона мені поділаси».⁵¹

Текст, що підтверджує вірування про походження русалок, має головні жанрові вияви: розповідь від 1-ої особи, наявність надприродної істоти, розповідь про реальну подію з пам'яті.

Засвідчення достовірності бувальщин бачимо і в розповіді про місце події. Зокрема у такому прикладі:

«Коли мені було десять-одинадцять років, я з другом пішов гратись в жито в хованки. Гралися-гралися, коли награлися, один одного знайшли в полі серед жита. Стояли говорили і вдруг появляється перед нами, недалеко, метрів десять, дівчина в білому. Вона була гарна, висока, з розпущеним волоссям. Вона постояла пару хвилин і зникла. Ми підійшли туди, де вона стояла і не побачили вже ніяких слідів, і ні пом'ятого жита. Ми не знали, що це таке. Коли повернулись додому, розказали своїм рідним – татові і мамі, і нам відповіла мама, що то була русалка. Колись люди бачили їх часто, може вони і зараз є, просто треба...Просто треба попасти в таке місце і в такий час, щоб вони появлялись. Таке було зі мною у малому віці».⁵²

⁵¹ Зап. Володимир Галайчук 07.07.2002 р. у с. Волі Щитинській Ратнівського р-ну Волинської обл. від Герасимик Ніни Захарівни, 1950 р. н.

⁵² Див. додаток А

У тексті бачимо типовий для жанру бувальщин сюжет про зустріч з русалкою. Розповідь ведеться від 1-ої особи, наявний персонаж – надприродна істота, підкреслюється достовірність. Зустріч відбулась в житі, за давніми віруваннями українців це одне з найвідоміших місць, де зустрічались людям русалки, це свідчить про зв'язок бувальщини із народними віруваннями.

Нерідко у бувальщинах про русалок трапляється трагічний кінець. Як от:

*«Розкажу одну історію, яку моя бабуся, вона прожила у нас 86 років, її бабуся – 104, мама чуть її молодша померла. І все вона говорила: «дітки, на Трійцю купатися не можна, бо русалки залоскочуть». А ми сміялися, а вона нас посадила, багато діток і стала розказувати, що був, колись був, такий випадок, що одна дівчина була така розумна в батьків, все, але ні в що не вірила, була то кажуть, як партизан, йшла скрізь, куда її не потрібно. Вділася у вишиту сорочку колишню і пушла на річку. Її ждали до вечора, но ніхто її не міг найти, Коли прийшли, то вона на березі річки лежала мертва. Ніхто не міг, чого мертва лежить на березі річки. А там десь чи рибу ловив дідусь, бачив, що з жита вийшли, каже, цілий, така, ну рядочок дівчаток з віночками і, каже, в сорочечках біленьких, і вони кругом неї, в воді, робили хоровод, лоскотали її, вона так сміялася, і так сміялася, і кажуть, що це притча така, а може і дійсності було, що вона померла від того, що русалки її залоскотали. І одна була в батьків, дуже з багатих батьків, заможних, от».*⁵³

⁵³ Див. додаток Г.

Оскільки жанр передбачає достатньо простору не лише для відтворення сюжетів, а й втілення «дрібніших інстанцій», зокрема переліку вмотивованих змістових подробиць⁵⁴, подаємо і післямову до бувальщини:

*«Бо моя бабуся ще в пана працювала, як то доглядала, поваром була, то і пан цей казав, що це в дійсності було, так що я розказую те, що я чула від своєї рідної бабусі».*⁵⁵

У поданому тексті персонаж, точніше персонажі, розповіді повністю підтверджують свій опис в українській міфології і є негативними героями, а наявна героїня – жертвою.

Загалом із текстів бувальщин ми можемо дізнатися про зовнішній вигляд: *«сорочка біла, хустка біла, пацьорки: всьо на їй таке весільне біле вбранє»*⁵⁶, *«кілька дівчат у вишитих сорочках, віночках, ну гарні такі дівчата»*⁵⁷, *«дівчина в білому – гарна, коси довгі, здається зелені»*⁵⁸, *«...дівчина в білому. Вона була гарна, висока, з розпущеним волоссям»*⁵⁹; походження русалок та трагічні історії зустрічі з ними. Розгляд міфологізованих героїв українського фольклору дозволяє краще пізнати світогляд і культуру нашої нації.

Сюжети подібних сільських бувальщин рідко супроводжуються історичними фактами, але завжди наявна заикленість на достовірності, бо саме домінування фактів є жанровизначальною ознакою бувальщин.

⁵⁴ Гінда О.М. Поетична творчість української спільноти в Італії початку ХХІ століття в контексті фольклорної традиції: сюжетика, генологія, інтертекстуальність : дис. докт. філ. наук : 10.01.07 / Гінда Олена Миколаївна – Львів, 2016. – 438 с.

⁵⁵ Див. додаток Г.

⁵⁶ Див. додаток Д.

⁵⁷ Див. додаток В.

⁵⁸ Див. додаток Б.

⁵⁹ Див. додаток А.

У таких бувальщинах можна знайти безліч вказівок на тогочасне сільське життя, але з точки зору побуту.

Не менш популярним персонажем поліських бувальщин є відьма.

Як і в інших регіонах України, на Волині, «відьмами здебільшого вважали жінок, які вдаються до різних чарувань, наприклад, “відбирають” молочність у корів, гублять урожай тощо».⁶⁰

Один з найтиповіших мотивів таких бувальщин – завдання шкоди господарству, в тому числі відбирання молока у корів.

Ось як про це розповідається в одній із бувальщин:

«Моя бабуся розказувала нам, чи вона нас лякала, чи воно в дійсності таке було, но вона розказувала, що у нас в сусідньому селі був дуже такий як кажуть знахар великий. І вона розказувала, коли вона пушла заміж, ну за вдовця, сім'я була велика, треба було молоко, бо не було що їсти, ходили до корови, а сусідка приходила і жалілась, що коли ходила корову доїти – молока не було, ну і їй порадили, щоб вона пушла за річку, два километри, таке село Велимче, Ратнівського району, що там є такий дідусь, який в цьому помагає. І вони пішли, він помолвився щось і каже: «Йдіть додому, але так, посідайте в хліві, обох – чоловік і жінка, і побачите, хто вашу коровочку, ну, доїть, але візьміть з собою вила». Коли вони, після 12 години рівно, чують у хлів заходить щось, двері відкрилися, не видно, корова доїться, що таке, коли каже глянула хазяйка – сидить жаба на стільчику. Хазяїн на хазяйку подивилися, хазяїн схопився, вилками штурхнув туди – чути дзвін відеречка там був і все. Коли рано чують, що захворіла сусідка, ну чогось захворіла, то ж всіх інтересує, що, кажуть, з

⁶⁰ Кривенко А. З народної демонології Гоцанщини: уявлення про відьму / Анастасія Кривенко. // Вісник Львівського університету. – 2015. – №51. – С. 535–546.

драбини впала. Коли вони звернулися знов до дідуся, він каже: «То зайдіть, подивіться». Коли йдуть вони, медичка до сусідки заходить, а вона (сусідка), в її рана – проколяна зовсім нога була. Так і осталась до старості вона накульгувати. Я цю бабусю, що накульгувала, пам'ятаю, бо вона була ще при моїй пам'яті вже, і пам'ятаю, що як вона помирала, то вмерти ніяк не могла. В той день ішов дуже великий дощ, буря була, злива і всі люди казали: «а відьма не може померти, а відьма не може померти». То ходили люди якихось мужиків просили і підривали балюк. Я не знаю чи це правда чи ні, кажуть, що таке було».⁶¹

У цій бувальщині можемо спостерігати наявність не лише одного персонажа, наділеного надприродними силами, а двох, бо бувальщини про знахарів теж є цілий пласт фольклорних надбань.

Також для вищенаведеного тексту характерний мотив перевтілення. Відьми у творах цього жанру не завжди зображуються у вигляді людини, деколи вони постають у зооморфних образах (у цьому випадку – жаби). Окрім цього, бувають випадки перетворення на собаку, домашню худобу чи птицю:

«Дуже врізалася мені в пам'ять розповідь дядька Макара про нечисту силу. Отже, дядько ходив на побачення з Тетяною Хурманівською. [...] Вийшов пізно вночі від Хурманів додому. Там, де починався спуск з Гори (частина села), дорогу йому з геганням перейшла гуска. Пройшов метрів 150. Навпроти хати Дудя дорогу тим же способом знову перейшла гуска. Ще через 150–200 м (навпроти Терешка біля сільської кузні) – знову та ж гуска, під горбочком навпроти Броя – знову. Дядько почав бігти до своєї хати, йому швидко відкрили й він замкнувся. Та

⁶¹ Див. додаток Л

не встиг лягти спати, як хтось сильно почав трясти хатні двері. Баба Євдоха сказала: “О! Вже привів за собою якусь відьму!»⁶²

У цій бувальщині відьмою є гуска, яка є негативним персонажем.

В окремих селах такими вміннями (як і відьом) наділяли також деяких осіб чоловічої статі, називаючи їх “відьмарами”, “відьмачами”, “волошебниками”.⁶³

Найбільший відсоток активізації відьом, згідно зафіксованих текстів, припадає на свято Івана Купала:

«В день білий, от сходило сонце на Івана Купала, вони там викупувалися. В одежі і в хустках, в усьому. Я приганяю додому, кажу: «Мамо, як топіро жінки купалися, вигулькували з коцюбами». Мама каже: «Боже, пропала корова!»... В нас бігав коні пасти біля цвинтару, а вони (відьми. – К. А.) тоже купалися в Стиру. А вони вилізли і сказали: «Кому скажеш, то тобі смерть»... Хто на мітлі, хто на коцюбі. І викупуються, і вигулькують. І туди лізуть з головою і назад вигулькують. То я таке бачила»⁶⁴

Не завжди жертвами містичних оповідей є оповідачі чи очевидці, трапляються бувальщини, в яких від своїх же чарів потерпає нечиста сила:

«Мені мати розказувала, що на одного діда казали “відьмар”. Тут було весілля. І він комусь наляв, і люди замітили, що там тоже в стопці шось було. Тоді зговорились чоловіки: “Давайте ми цю стопку йому вилем”. І вони взяли його і

⁶² Степан Макаручук, Побачене, почуте, пережите: мемуарні мініатюри, ред. Роман Тарнавський (Київ: Атіка, 2015), 23

⁶³ Кривенко А. З народної демонології Гоцанщини: уявлення про відьму / Анастасія Кривенко. // Вісник Львівського університету. – 2015. – №51. – С. 535–546.

⁶⁴ Архів ЛНУ імені Івана Франка. – Ф. 119. – Оп. 17. – Спр. 337-Е. – Арк. 1–53 (Польові етнографічні матеріал до теми «Демонологія», зафіксовані у Горохівському р-ні Волинської обл. Кривенко Анастасією Олександрівною 5–20 липня 2010 р.)

тую стопку йому в рот [залили]. [...] І вони його в ту клуню зачинили, щоб він собі не міг піти додому: ні вимовить ничо, ні випить ничо. То казала, шо так рів, як худобина, так кричав. Але до нього вже ніхто не підійшов. Як вже потім затих, підійшли, то яму під собою в клуні вирів і вмер. То комусь він то робив».⁶⁵

Загалом, кожна з цих подій стала твором, в якому наявні всі ознаки жанру бувальщини.

Досить змістовною і вартою уваги є тематична група волинських бувальщин про домашніх духів, найчастіше – домовиків.

На Волині загальною є назва «домовик», проте в деяких районах таки трапляються видозмінені найменування, такі як: *охоронець, помічник, домовий, «панок, панич, лихий, злий, нечиста сила, дідько, чорт, чортик, федик чи антипко»⁶⁶*.

Для бувальщин, що побутують на Поліссі, характерне дwoяке уявлення про домовика, для декого – це різновид чорта, справжній «антихрист» для інших – захисник будинку, охоронець, так звана душа померлого родича, що опікає дім.

Щодо зовнішнього вигляду домовика як персонажа бувальщини, то у розповідях респондентів він варіюється від антропоморфного до, більш притаманного волинським розповідям, зооморфного образу (*собака «Він собакою був, вигляд собаки. Чорний, кажуть»⁶⁷, вуж, змія, ласка, кіт*).

⁶⁵ Архів ЛНУ імені Івана Франка, ф. 119, оп. 17, спр. 288-Е, арк. 59.

⁶⁶ Галайчук В. «Взаємини» людини та домовика у віруваннях українців Полісся // Вісник Львівського університету. Серія історична. 2003. — Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. — Вип. 38. — С. 568–584

⁶⁷ Записано А. Кривенко у с. Перемиль Горохівського р-ну Волинської обл. 15. 07. 2010 р. від Романюк Віри Онісівни, 1934 р. н.

За словами Володимира Галайчука, у текстах волинян домовик найчастіше не виявляє себе матеріально, а лише наявний акустично: «*“Ніхто його не бачив”, “Його бачити ніхто не бачить”, “Домовик може ходити, а ти його не бачиш. Лякає, стукає, гракає”*, *“Тут була така хата, Зубрицьких, то минали ту хату. І ввечері, каже, човпеця шось. І ніхто, каже, не бачив – шо човпеця, хто човпеця. То-то ніби домовий, така поговорка була. [...] в хаті не покажеця, а чудеса виробляє”*»⁶⁸

Постає він також тінню людини, занадто високим чоловіком, або взагалі двійником господаря.

Найтиповіша локація домовика – горище, але побутують також версії з пічкою, закутком, коморою.

Найхарактернішим у бувальщинах часом активізації домовика є вечір, або ніч. Проте не виключається можливість його проявів і у іншу годину.

Бачить (зустрічає) його найчастіше стороння людина, що залишилась на ночівлю, або проходила вночі повз будинок, хоча у бувальщинах інших регіонів домовика зазвичай може бачити лише господар будинку.

Також, на відміну від інших регіонів, поліська бувальщина не має сюжетів про запрошення домовика до нової хати.

Розповсюдженими є сюжети про те, що у хатах має домовика лише той, хто знається з «нечистою силою»: *«Домовик – сатана. Є такі, шо з домовиком вік проживуть»*⁶⁹

Є сюжети про шкоду, яку домовик наносить мешканцям або гостям будинку:

⁶⁸ Так само. - 66

⁶⁹ Зап. Володимир Галайчук у с. Липа Горохівського р-ну Волинської обл. 15. 07. 2010 р. від Цісарук Марії Антонівни, 1921 р. н.

*«...лише вляглась, як стрибне мені щось на груди – чорне, ніби кіт, але з червоними очима і рогами...почало мене душити, я ні встати, ні слова промовити не змогла...».*⁷⁰

Аби «задобрити» домовика йому зазвичай залишають їжу, згідно поліських бувальщин – пшоняну кашу:

*«...прокинулась донька, води попиту чи як, і увімкнула світло, той кіт і зчезнув, я точно не знаю, але думаю то був домовик, тому зранку поставила за піччю кашу, аби не гнівився».*⁷¹

Не можна оминати увагою і найпопулярніший образ української демонології, а відтак і бувальщин – чорта.

На Поліссі образ чорта може ототожнюватися з майже всіма демонічними істотами. Вочевидь, незважаючи на вплив християнства, його ознаки належать до найдавніших згадок і уявлень про потойбічне існування душ.

Попри те, що через свою «давність» образ чорта нечіткий в уявленнях поліщуків, він все ж виступає сюжетотворчим у деяких бувальщинах.

На противагу міфологічній легенді про те, як чорт опинився на землі (ніби Бог скинув його), у жанрі, який ми досліджуємо, існує протилежна версія:

*«Чорт спустився на землю, а Бога не допустив».*⁷²

З чортом мешканці Західного Полісся пов'язують сюжети з «ворожінням з дзеркалом», «чортовим зіллям», впливом на людей в церкві, заміною дітей, також на нього звертають свої негаразди, біду.

⁷⁰ Див. додаток Н.

⁷¹ Так само. - 70

⁷² Зап. Надії Левкович 11. 07. 2004 р. у с. Осівцях Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Дем'яник Ганни Явтухівни, 1930 р. н.

Досить відомі на Поліссі бувальщини про «чортівські гулянки».⁷³

Характерним для текстів цієї тематики є те, що читач (слухач) сам стає учасником і сприймає дійсність лише тоді, коли проходить «чортівня».

«Була в селі свадьба, а він жив там в ліси, на хутори, далеко жив од села. То в родини була свадьба. Мартин старий. Він був на свадьбі у родичоу в, ну і собі вночи плентаєця випившиий додом. Каже – доганєють: їде два пани. Сидєть на – сідло таке виробляне, в капалюшєх сидєть: “Дєдушка! Сядай пудвеземо!” Ну, кажє, я й сів... Ка’, думаю – а, п’яний, шоб де хто їхав. Под’їду, бо п’яний, так далеко. Подумав тако, аж то, кажє, й под’єжджєють. Чорних коний пара й два пани сидить на возу: “Сядай, дєдушка, пудвезем”. Кажє – сів і їду. Їду-їду. Але, кажє, дивлюсь – ни туди їдуть, де моя дома. А чуть управо, кажє. А там у нас вправо – ліс такий. Ялинб називаєм. Їолки такие великие ростуть. Густо. Кажє, їхавіхав – шось-то не то. Я, кажє, – “Во ім’я Отца, і Сина, і святого Духа” – перехрестився. Аж то, кажє – “Ш-ш-ш-ш-ш!”. Як зашуміло, і нема ни тих коний, ни тих паниі в, а я, кажє, сиджу – йолка зрубана. І сиджу, кажє, на тому. Де ж то, кажє, я? Роздивився – о, то то я в Рашовській!»⁷⁴

Згадують про чорта і в інших тематичних групах бувальщин. Зокрема, у творах про відьом, знахарів, домовика, блуд, померлих. До прикладу, «знахарство» люди могли отримати у чорта, якщо з ним співпрацювати, а для відьом у творах цього жанру чорти часто постають помічниками. Тому, коли помирає знахар чи відьма, у текстах описують і образ чорта, який начебто не дає вмерти, душить, мучить тощо. Нелегким є і шлях померлого знахара чи відьми на кладовище, чорти насилають бурю, дощ, коні падають:

⁷³ Галайчук В. Чорт як персонаж традиційної демонології полісся / Володимир Галайчук. // Наукові зошити історичного факультету Львівського університету.. – 2016. – №17. – С. 73–96.

⁷⁴ Див. додаток С.

*«Колись втопився хлопець. Оно я забула, як його...О. А йому було...Та якби пусте втопило того хлопця. Шось було йому подкаснулося, і втопило. Як то його вже витягли да й везуть до хати, пока вже шо – кобила мокра...чи конь, і гаж воз трещить. Так, як хто який...десятох там сядело, на том возу. А то лихих везли, сіє посадали. І конь, каже, – аж падає, везе. А в його пусте було всередині, в того хлопця. [Приснивса матери]. Каже [вона] – чо ми так тебе важко везли? А вон каже – бо там дев'єтох сядело. Так приснивса матери».*⁷⁵

Щодо домовика, то його взагалі більшість ототожнює з чортом.

Як бачимо, чорти у бувальщинах навіть не мають чіткого опису, але їх присутність є безспірною.

У непоодиноких розповідях про пошук цвіту папороті теж фігурує постать чорта, який заважає людині на шляху до знахідки (наводить страх, зводить зі стежинки), або відбирає вже знайдений скарб. У таких розповідях образ чорта майже неможливо відрізнити від образу блуду.

Ще одним антропоморфним образом виступає блуд. Згідно з легендою – це скинутий з неба злий дух, що не встиг приземлитися і завис у повітрі. Відтак блуд чіпляється до кожного, хто випадково торкнеться його або порушить його спокій, зайде на територію. Вважається, що найчастіше блуд чатує на роздоріжжі. Вчепившись у людину, він може змушувати її блукати до повного знесилення на одному місці або завести в болото чи іншу пастку.⁷⁶

«Розповідав мені тато, що коли було йому років зо 10, ходив він з дідом у ліс по гриби часто, частіше за все по понеділках. [...] І от одного разу пішли в ліс, який знають краще ніж самих себе, бо ж то рядом. Збирали гриби, розділились, і

⁷⁵ Див. додаток У.

⁷⁶Українські традиції [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://traditions.in.ua/viruvannia/demonologiiia/63-blud>.

тато мій заблукав...Водило його зі сторони в сторону, його крики ніби розчинялись у повітрі, і з кожного боку ,як би не повернувся, бачив одне й те саме дерево, аж задріпався весь...а потім раз і дід йде, все враз добре стало, сполохав мабуть...Не знаю чи був то чорт, чи блуд як його зовуть, а може і просто заблудився тато...заблудився [сміється], бачите яке слово навіть з блудом пов'язане, ну ось таке мені розповідали».⁷⁷

Безумовно трапляються сюжети про лісовика, водяника, злидні, вихора тощо, проте вони поодинокі і опис істоти, зазвичай тотожний з чортом.

Попри давнє вірування у мавок на Поліссі, бувальщин про цю чарівну істоту практично немає, здебільшого її замінює польова русалка.

Проаналізувавши героїв перелічених груп, можна стверджувати, що світ дійових осіб бувальщини дуже багатий і різноманітний. Походження багатьох із них сягає своїм корінням часів язичництва, однак християнство також наклало на них значний відбиток та видозмінило. Світ міфологічних істот у бувальщинах Полісся різноманітний, цікавий, повчальний і його дослідження робить неоціненний вклад у вивчення культури цього регіону.

⁷⁷ Див. додаток Ф

2.2 Порівняння зображень персонажів бувальщин та героїв драми-феєрії Лесі Українки «Лісова пісня»

Творча обробка фольклорних джерел «Лісової пісні» частий предмет наукових студій багатьох літературознавців та фольклористів. У своїх працях торкалися цієї проблеми М.Зеров,⁷⁸ П.Пономарьов,⁷⁹ В.Кордун,⁸⁰ І.Денисюк,⁸¹ та ін..

Світ народної творчості захоплював Лесю Українку і змушував вивчати той неоціненний пласт знань світогляду, вірувань, традицій і звичаїв української нації.

Дитинство майбутньої поетеси минуло на Волині, в селі Колодяжне, саме звідси почався шлях авторки як фольклористки.

Фольклор Полісся, вірування притаманні його мешканцям, міфологічні істоти, що були персонажами народних бувальщин пізніше вилились на сторінки драми-феєрії і стали чи не найвідомішим твором письменниці.

Прагнення поетеси до збереження народного надбання, з'ясування походження образів і мотивів видається неймовірно цінним.

Відтворюючи світ рідної Волині, поетеса через народну символіку та міфічні образи показує всю красу гармонії з природою.

Серед міфологічних персонажів, що зазнали неоромантичних змін під пером Лесі Українки – мавка/русалка, лісовик, перелесник, чугайстер та ін..

⁷⁸ Зеров М. Леся Українка і її «Лісова пісня» / М. Зеров // "Основи". – С. 743.

⁷⁹ Пономарьов П.П. Фольклорні основи «Лісової пісні» Лесі Українки // Матеріали до вивчення історії української літератури. – К., 1961. – С. 201–218

⁸⁰ Кордун В. М. Фольклорно-міфологічна образність у структурі «Лісової пісні» Лесі Українки // Нар. творчість та етнографія. – 1983. – № 3

⁸¹ Денисюк І. До витоків "Лісової пісні" / І. Денисюк, Т. Борисюк., 1987.

(найголовніші образи, які письменниця перерахувала на початку твору, хоча у тексті зустрічаються і інші).

Залучення персонажів з фольклорних матеріалів у літературу складний процес трансформації образу, ідеї у творі.

Особлива увага прикута до мавки, найнеоднозначнішого образу української міфології. Через свою спорідненість з водяницею, русалкою, богинею, нявкою її важко диференціювати і вивчати.

У цьому дослідженні завданням є зіставити зображення образів у переосмисленому, художньо оформленому творі із побутуванням цих образів у записаних на Поліссі сучасних бувальщинах, що дає змогу встановити, чи вдалось письменниці «Лісової пісні» виразити народно-міфологічне світосприймання.

Авторка свідомо видозмінює міфологічну образність Мавки, створюючи при цьому ніби зовсім нову істоту.

Перш ніж говорити далі, слід зазначити, що неодноразові фольклористичні експедиції студентів та викладачів Волинського і Львівського університетів на Волинь, не фіксували переказів про мавок, потерчат, водяника.

Тому є сенс говорити про те, що не всі образи для свого твору Леся почерпнула саме з поліського фольклору, а І.Денисюк і Л.Міщенко взагалі схильні вважати, що спроби деяких вчених (В.Покальчука) будь-що знайти у поліському народному надбанні всіх персонажів твору, є фальсифікацією.

Образ мавки досліджували багато науковців (О. Афанасьєв, М.Сумцов, В.Гнатюк тощо), проте риси, притаманні цій надприродній істоті за їх дослідженнями, геть не схожий на Лесину мавку – гармонійну особу, що пізнає світ, пізнає себе, узгоджує потреби із законами природи.

У цей же час, український літературознавець Лукаш Скупейко висловлює думку про те, що образ мавки авторка поєднує із міфологемою дерева, яке виростало з принесеної в жертву людини. Саме символіка дерева-дівчини є основою образу Мавки.⁸²

Зі слів письменниці дізнаємося, що про мавку їй в дитинстві розповідала мама (Олена Пчілка), і вона вже тоді виношувала в умі образ цієї потойбічної красуні. Можливо тому, що розповідь цю почула Леся у Жаборицькому лісі, дослідники й відносять мавок до цієї місцевості.⁸³

Загалом характеристика зовнішнього вигляду Мавки у творі *«З-за стовбура старої розщепленої верби, півусохлої, виходить Мавка, в ясно-зеленій одежі, з розпученими чорними з зеленим полиском косами, розправляє руки і проводить долонею по очах»*⁸⁴ нагадує, з деякими відмінностями у вбранні, опис польової русалки/русалки у тексті бувальщини *«...сидить дівчина в білому – гарна, коси довгі, здається зелені...»*, тому можна зробити висновок, що більшість селян Полісся просто не розмежовуються цих двох істот, а вважають їх найменування варіаціями.

В.Кордун висловив слушну думку про те, що письменниця задумала набагато більше, ніж то міг дозволити собі обсяг відомого їх фольклорного матеріалу, і тому їй доводилось «додумувати» образи міфологічних персонажів (*«Того, що греблі рве»*, *«Перелесника»*, *«Того, що в скалі сидить»*) для реалізації своїх ідей.⁸⁵

⁸² Скупейко Лукаш. Міфопоетика «Лісової пісні» Лесі Українки. Київ, Фенікс, 2006. – С.119.

⁸³ Так само.- 90

⁸⁴ Українка Л. Лісова пісня / Леся Українка. – Харків, Київ: Державне видавництво України, 1930. – 118 с.

⁸⁵ Так само. - 80

На відміну від оповідей про мавок, бувальщини про русалок, чортів, польових, злидні, долю на Поліссі значно поширеніші.

До прикладу опис польової русалки *«З жита раптом виринає Русалка Польова; зелена одіж на їй просвічує де-не-де крізь плащ золотого волосся, що вкриває всю її невеличку постать; на голові синій вінок з волошок, у волоссі заплутались рожеві квіти з куколю, ромен, березка»*⁸⁶ збігається з уявленнями волинян про зовнішній вигляд цієї істоти *«гарна, висока, з розпущеним волоссям»*⁸⁷, *«у вишитих сорочках, віночках»*⁸⁸, *«рядочок дівчаток з віночками і, каже, в сорочечках біленьких»*⁸⁹.

Водяник у драмі Українки, як і у віруваннях поліщуків – турботливий господар водяного царства.

Імена персонажів *«Того, хто греблі рве»* та *«Того, що в скалі сидить»* Леся Українка вигадала по аналогії до поліських найменувань чорта – *«Того, що в корчех сидить»* і *«Того, хто прийшов по зиму»*.⁹⁰

Образ потерчат у драмі – це різновид русалок, втоплені нехрещені діти. Вони завдають шкоди людям, тому є негативними персонажами. Їх опис аналогічний із народними уявленнями про русалок-дітей *«...двоє маленьких, бліденьких діток у біленьких сорочечках виринають з-поміж латаття...»*.⁹¹

Схожий опис знаходимо у бувальщині, записаній на Волині:

⁸⁶ Так само. - 84

⁸⁷ Див. додаток А.

⁸⁸ Див. додаток В.

⁸⁹ Див. додаток Г.

⁹⁰ Скрипка Т. Фольклор і міфологія в "Лісовій пісні" Лесі Українки [Електронний ресурс] / Тамара Скрипка. – 1991. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.t-skrupka.name/LUkrainka/LisovaPisnjaFolklore.html>.

⁹¹ Так само.- 84

«Шо ходять русалниці на цім тижні. О. А колись є йшла,– в менї діти повмірала. Ну є йшла, то ж і на Русалному тижні. Іду, і жито з однеї сторони, і з другеї сторони жито було. Аж то йдуть вони із сеї сторони в сю сторону. А я їх побачила, вони ж мені здалися, шо то ж мої діти. А є – хутчій, шоб їх перепинити. Ну й не перейшла є їх, вони вуйшли в жито, і пішли, і біш ни побачила. Сіла коло того жита і плачу. Прийшла до хати. Кажу – є бачила своїх дітий. А його мати-покойничка, чоловікова, каже: хіба ж то твої діти? То ж то росалночки ходили. То росалночки. Не говоріте, кажу,– то мої діти. Геть так і повбраний, ну як ото нарадують, як хоронять».⁹²

Хоча у поданому тексті і нема опису зовнішності, ми все ж можемо зрозуміти, що це є саме дитячий різновид русалок, так званих у цьому регіоні «росалночки».

Аналізуючи зображення міфологічних образів у драмі-феєрії «Лісова пісня» ми бачимо, що Лесі Українці вдалося неймовірно точно осмислити і поетизувати фольклорний матеріал, який, зокрема, був у вигляді бувальщин.

Зовнішність, хоча й не усіх персонажів, але більшості знаходять своє підтвердження у творах досліджуваного нами жанру, і, зважаючи на його достовірність, робимо висновок, що авторка «...пісні» змогла у повному обсязі перенести світоглядні мотиви волинян на книжкових персонажів.

⁹² Див. додаток К.

ВИСНОВКИ

В результаті проведеної роботи, зробили висновок, що на даному етапі в межах сучасної лінгвістичної парадигми особливого значення набуває аналіз народної неказкової прози, що все більше стає об'єктом досліджень фольклористів, етнографістів, істориків. Цьому сприяє бажання вивчення світосприйняття і світобачення людей певної етнокультурної спільноти.

Фольклорні прозові твори, зокрема бувальщини, найточніше можуть допомогти у вирішенні цього питання.

Бувальщиною називають коротку усну оповідь учасника (або свідка) надзвичайної події, що нібито була насправді. Розповідь ведеться від першої або третьої особи.

Проаналізувавши фольклорні та історичні джерела, дізнались, що вивчення української бувальщини розпочались у XVII – XIX ст. Змістовні етнографічні та фольклорні праці, що брали до уваги народні вірування стали об'єктами наукових студій таких українських вчених як М.А. Маркевич, П.П. Чубинський, І.В. Лучицький, М.Г. Чернопиский, М.О. Максимович, М. Драгоманов, В.Гнатюк, І.Нечуй-Левицький, В.П. Милорадович, В.Сокіл та ін.. Проте дослідники не бачили необхідності вивчення специфіки побутування жанру, його жанрових особливостей.

Грунтовніше бувальщини починають розглядатися у XX ст. Цікаві праці з поетики та класифікації народної прози належать дослідникові С.Мишаничу, В. Галайчуку тощо.

Однією з важливих особливостей бувальщини є представлення в ній великої кількості персонажів народної міфології.

В залежності від тематики та походження і локусу їх персонажів бувальщини класифікують на:

- про домашніх духів (домовика, злидні, дрімоту, банника тощо)
- про духів природи (русалку, водяника, лісовика, чугайстра)
- про злих духів (блуд, чорта, вовкулаку, змія)
- про людей, наділених надприродними силами (відьму, відьмака, знахара)
- про скарби.

Окрім надзвичайних істот героями бувальщини виступають реальні люди, повідачі або їхні близькі знайомі, з якими трапилась надзвичайна пригода.

Персонажі фольклорної прози відображають українську самобутність, естетичні уподобання, а також показують історію світобачення етносу.

За характером взаємодії цих персонажів у творах досліджуваного жанру С.Мишанич класифікує їх на:

- ті, які розповідають про представників білої і чорної магії (відьми, чарівники, знахари тощо);
- ті, які розповідають про зустріч з померлими родичами та представниками злих духів (демонами, чортами);
- про пошук скарбів та збагачення надприродних чином.⁹³

⁹³ Мишанич С.В. Бувальщина / С. В. Мишанич // Українська Радянська Енциклопедія. Видання друге. – Київ: Головна редакція Української Радянської Енциклопедії, 1978. – Т. 2. – С. 49 – 50.

Сюжети першої групи зазвичай розповідають про наслання шкоди на худобу чи людей (персонажі з надприродними можливостями можуть і завдавати цієї шкоди, і допомагати вирішити проблему), про викриття представників білої або чорної магії або розповідь про якусь їх нешкідливу поведінку. На Поліссі бувальщини цієї групи актуальні та поширені через те, що мешканці цього регіону дотепер вірять в існування людей з надзвичайними здібностями, ареол таких бувальщин щоразу поповнюється все новими оповідками про місцевих відьом чи «знахурів».

Представники другої групи, як правило, приходять до своїх живих родичів лише акустично, без видимих проявів, проте на Волині також вірять в те, що домашні духи (зокрема домовик) є уособленням душі померлого родича, який не знайшов спокою.

Найпоширеніша серед жителів Полісся третя група сюжетів, де звичайні люди зустрічаються з представниками демонології. Найбільше бувальщин знаходимо про домовика, але уявлення про цю істоту у поліщуків різняться, дехто вважає, що лише у тих у домі може жити домовик, хто водиться з «нечистим», інші ж дотримуються думки, що домовик є в кожній хаті. Та все ж найчастіше люди розповідають про неслухняних домовиків, яких треба підгодовувати, аби не шкодили.

До найменшої за чистотою побутування на Волині належить четверта група. Відомі лише поодинокі випадки оповідок про пошук цвіту папороті, найчастіше їх пов'язують з іншими групами, шляхом додавання до сюжету розповіді про нечисту силу, яка намагається той цвіт відібрати, або перешкоджає по дорозі.

Підсумовуючи, можемо сказати, що для жанру бувальщин характерна розмаїтість сюжетів, які відображають вірування жителів Полісся.

Ще одним аспектом нашого дослідження є спроба порівняння зображень персонажів із потойбічного світу, їх характерів у драмі-феєрії Лесі Українки «Лісова пісня» та бувальщинах поліщуків.

Проаналізувавши матеріал, ми дійшли висновку, що поетесі вдалось майже досконало зобразити не лише зовнішній вигляд міфологічних істот, але і передати у стосунках героїв менталітет та характер волинян, що безперечно робить її справжнім майстром слова.

Як частина оповідальної творчості бувальщина має велике пізнавальне, виховне і естетичне значення, а тому ми вбачаємо чіткі перспективи подальших досліджень цього жанру.

СПИСОК ВИКОРИТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Артемчук І.* Цікаві бувальщини / І. Артемчук, Г. Григор'єв. – Київ, 1966.
2. *Азбелев С. Н.* Меморат / С. Н. Азбелев // Восточнославянский фольклор: Слов. науч. и нар. терминологии / С. Н. Азбелев. – Минск: Навука і тэхніка, 1993. – С. 132–177.
3. *Булашев Г.* Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях : космогонічні укр. народні погляди та вірування / Георгій Булашев. – Київ: Довіра, 1992. – 414 с.
4. *Бріцина О. Ю.* Українська усна традиційна проза: питання текстології і виконавства / О. Ю. Бріцина. – К. : Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України, 2006. – 395 с.
5. *Бріцина О.* Прозові жанри фольклору в публікаціях останніх років / О. Бріцина // Народна творчість та етнографія. – 2000. – № 5–6. – С. 129-134.
6. *Бучіна К.* Засоби вираження образності в текстах німецькомовних фольклорних бувальщин / К. Бучіна // Теоретична і дидактична філологія. - 2013. - Вип. 16. - С. 68-75. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tidf_2013_16_10.
7. *Виноградова Л. Н.* Народная демонология и мифо-ритуальная традиция славян / Людмила Николаевна Виноградова. – Москва: Индрик, 2000. – 432 с.
8. *Веселова И. С.* «Несказочная» проза: мифологические нарративы
9. *Галайчук В.* Фольклорні записи з Полісся / В. Галайчук, Я. Гарасим, І. Денисюк. // Вісник Львівського університету. – 2003. – №31. – С. 247–291.

10. *Галайчук В.* «Взаємини» людини та домовика у віруваннях українців Полісся // Вісник Львівського університету. Серія історична. 2003. — Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. — Вип. 38. — С. 568–584
11. *Галайчук В.* Чорт як персонаж традиційної демонології полісся / Володимир Галайчук. // Наукові зошити історичного факультету Львівського університету.. – 2016. – №17. – С. 73–96.
12. *Грушевський М.* Історія української літератури : у 6 т., 9 кн. / М. Грушевський. – К. : Либідь, 1993. – Т. IV. – Кн. 1. – 392 с
13. *Гінда О.М.* Поетична творчість української спільноти в Італії початку ХХІ століття в контексті фольклорної традиції: сюжетика, генологія, інтертекстуальність : дис. докт. філ. наук : 10.01.07 / Гінда Олена Миколаївна – Львів, 2016. – 438 с.
14. *Давидюк В.* Українська міфологічна легенда / В. Давидюк. – Львів : Світ, 1992. – 176 с.
15. *Давидюк В.* Золота скриня: народні легенди й перекази Північної Волині й Західного Полісся / зібрав і впоряд. В. Давидюк. — Луцьк : Вежа, 1996. — 122 с.
16. *Дей О.* Легенди та перекази / О. Дей // Легенди та перекази. – К. : Наукова думка, 1985. – С. 7–36.
17. *Денисюк І.* До витоків "Лісової пісні" / І. Денисюк, Т. Борисюк., 1987
18. *Денисюк І.* Національна специфіка українського фольклору / І. Денисюк // Літературознавчі та фольклористичні праці: у 3 т., 4 кн. – Львів, 2005. – Т. 3 : Фольклористичні праці. – С. 15–43.
19. *Детская литература: Учебник* / Е.Е. Зубарева, В.К. Сигов и др. - М.: Высш. шк., 2004
20. *Зеров М.* Леся Українка і її «Лісова пісня» / М. Зеров // "Основи". – С. 743.

21. *Івашків В. М.* Українська романтична драма 30–80-х років ХІХ ст / Василь Михайлович Івашків. – Київ: Наукова думка, 1990.
22. *Качмар М.* Українська етіологічна легенда на сторінках часопису «Житє і слово» / М. Качмар // Українське літературознавство. – Львів, 2010. – С. 218–226.
23. *Костомаров М.* Слов'янська міфологія / Микола Костомаров. – Київ, 1994. – С. 201- 256
24. *Кордун В. М.* Фольклорно-міфологічна образність у структурі «Лісової пісні» Лесі Українки // Нар. творчість та етнографія. – 1983. – № 3
25. *Кривенко А.* З народної демонології Гоцанщини: уявлення про відьму / Анастасія Кривенко. // Вісник Львівського університету. – 2015. – №51. – С. 535–546.
26. *Коцюбинський М.* Тіні забутих предків / Михайло Коцюбинський. – Харків: Фоліо, 2017. – 154 с.
27. *Лановик М., Лановик З.* Українська усна народна творчість. – К., 2003. – С. 194.
28. Літературознавчий словник-довідник / Редкол.: Роман Теодорович Гром'як, Юрій Іванович Ковалів . – Київ : Академія, 1997 . – 749 с.
29. *Марків Р.* Міфілогізм "Лісової пісні" / Р. Марків // Парадигма. - 2008. – Вип.3. – С.314-343. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/paradig_2008_3_23.
30. *Милорадович В. П.* Українська відьма: нариси з української демонології / Упоряд., пер., передм. О. М. Таланчук; [Приміт. В. П. Милорадовича та О. М. Таланчук]; Худож. оформл. І. А. Вишинського. – К.: Веселка, 1993. – 72 с.: іл.

31. *Мишанич С.В.* Бувальщина / С. В. Мишанич // Українська Радянська Енциклопедія. Видання друге. – Київ: Головна редакція Української Радянської Енциклопедії, 1978. – Т. 2. – С. 49 – 50.
32. *Мелетинский Е. М.* Первобытные истоки словесного искусства. Электронный ресурс. URL: <http://www.ruthenia.ru/folklore/meletinsky6.htm>
33. *Парій І.* «Зав’язки» у магичній практиці поліщуків (На основі польових етнографічних матеріалів з Камінь-Каширського району Волинської області) / І. Парій // Етнічна культура українців. — Львів, 2006. — С. 222—226
34. *Пилипчук С.М.* Іван Франко – дослідник неказкової фольклорної прози / С.М. Пилипчук // Народознавчі зошити. – 2012. – № 4. – С. 622-633. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NaZo_2012_4_6
35. *Підгорна Л. М.* Слов’янська народна демонологія: паралелі, інтерпретації [Електронний ресурс] / Лілія Миколаївна Підгорна // *Studia methodologica*. – 2013. – Режим доступу до ресурсу: file:///C:/Users/admin-rc/Downloads/Pidhorna_Liliia.pdf.
36. *Померанцева Э. В.* Мифологические персонажи в русском фольклоре / Э. В. Померанцева. – Москва, 1975.
37. *Пономарьов П. П.* Фольклорні основи «Лісової пісні» Лесі Українки // Матеріали до вивчення історії української літератури. – К., 1961. – С. 201–218
38. *Пропп В.Я.* Принципы классификации фольклорных жанров // В.Я. Пропп *Фольклор и действительность*. – М., 1976. С. 36 - 41.
39. *Пропп В. Я.* Жанровый состав русского фольклора / В. Я. Пропп // Пропп В. Я. *Фольклор и действительность: избранные статьи* / [сост., ред., предисл. и примеч. Б. Н. Путилова ; АН СССР, Ин-т востоковедения]. – М. : Наука, 1976. – С. 46-82.

40. *Сокіл В.* Народні легенди та перекази українців Карпат / Василь Сокіл; В.о. Нац. акад. наук України, НАН України. Ін-т народознавства; Ред. К. Савенок.– К. : Наукова думка, 1995.– 156 с.
41. Сокіл В. Оддзвонив голодомор / В. Сокіл // Українці про голод 1932-1933. Фольклорні записи Василя Сокола. – Львів : Афіша, 2003. – С. 5-18.
42. Сокіл В. Українські історико-героїчні перекази / В. Сокіл. – Львів, 2003. – 320 с
43. *Сокіл В.* Фольклорна проза у науковому доробку Івана Франка / В. Сокіл // Іван Франко: Дух, наука, думка, воля : матеріали Міжнародного наукового конгресу, присвяченого 150-річчю від дня народження Івана Франка. – Львів, 2008. – Т. I. – С. 954–959
44. Скрипка Т. Фольклор і міфологія в "Лісовій пісні" Лесі Українки [Електронний ресурс] / Тамара Скрипка. – 1991. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.t-skrupka.name/LUkrainka/LisovaPisnjaFolklore.html>.
45. Скупейко Л. Міфопоетика “Лісової пісні” Лесі Українки. – К.: Фенікс, 2006. – 416 с.
46. Українка Л. Лісова пісня / Леся Українка. – Харків, Київ: Державне видавництво України, 1930. – 118 с.
47. Українські традиції [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://traditions.in.ua/viruvannia/demonologija/63-blud>.
48. Українська фольклористика : [словник-довідник / укладання і загальна редакція Михайла Чернопикого]. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2008. – 448 с.
49. *Франко І.* Галицькі народні казки. В Берліні пов. Бродського із уст народа списав О. Роздольський / впорядкував і порівняння додав І. Франко // Етнографічний збірник. – Львів, 1895. – Т. I. – С. 1–3.

50. *Халюк Л.* Усне народне оповідання в сучасній фольклористиці / Л. Халюк // Матеріали до української етнології. - 2012. - Вип. 11. - С. 43-50. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/mdue_2012_11_10.
51. *Чистов К. В.* Русские народные социально-утопические легенды XVII–XIX вв. - М., 1967. - С. 335.
52. *Чередникова К. П.* Современная русская детская мифология в контексте фактов традиционной культуры и детской психологии. Автореф. дисс.канд. филол.наук.СПб,1996.[Электронныйресурс]URL: <http://cheloveknauka.com/so-vremennaya-russkaya-detskaya-mifologiya-v-kontekste-faktov-traditsionnoy-kultury-i-detskoy-psihologii#ixzz2Tu1YmQ1G>
53. *Чорі Ю.* Жива історія. (Сюжетно-тематичний огляд народних легенд, переказів та оповідей) / Ю. Чорі. – Мукачево : Елара, 2000. – 443 с.
54. 100 найвідоміших образів української міфології / під заг. ред. О. Таланчук, Ю. Бедрика.. — К. : Автограф, 2007. — 460 с.
55. *Ward D.* On the Genre Morphology of Legendry: Belief Story Versus Belief Legend // Western Folklore. – 1991. – № 50 (3). – P. 296-303.

ДОДАТКИ

Додаток А

«Коли мені було десять-одинадцять років, я з другом пішов гратись в жито в хованки. Гралися-гралися, коли награлися, один одного знайшли в полі серед жита. Стояли говорили і вдруг появляється перед нами, недалеко, метрів десять, дівчина в білому. Вона була гарна, висока, з розпущеним волоссям. Вона постояла пару хвилин і зникла. Ми підійшли туди, де вона стояла і не побачили вже ніяких слідів, і ні пом'ятого жита. Ми не знали, що це таке. Коли повернулись додому, розказали своїм рідним – татові і мамі, і нам відповіла мама, що то була русалка. Колись люди бачили їх часто, може вони і зараз є, просто треба...Просто треба попасти в таке місце і в такий час, щоб вони появлялись. Таке було зі мною у малому віці».

(Зап. М.Таланчук 17.07.2020 у селі Ковтуш, Камінь-Каширського району, Волинської області від Сидорука Адама, 1947 р.н.)

Додаток Б

«Сусід розповідав, що його дід, завжди не вірив у всяких русалок, чи то мавок, поки не трапилась йому у житі. Раніше діти часто гралися в житі, хованки чи то інші якісь ігри, але частіше в хованки. Одного разу загрався Володя, тато сусіда мого, і дід пішов його звідти забирати. Прийшов до поля, і побачив як біля Володі і товариша його, Кольки, сидить дівчина в білому – гарна, коси довгі, здається зелені, сидить і щось наспівує, слів не розчув правда. Поки дійшов він до них, то вона десь пропала. Не знаю було то чи ні, але дід ще довго розповідав як він настоящу русавку бачив. Баба правда казала, що то йому п'яному привиділось».

Додаток В

«Чула від бабусі, що в їхньому селі, Підріччі, колись русалки дівчину втопили. На Трійцю то було. Дівчина молода, розумна, але в ту містику не вірила, пішла на річку перевіряти і пропала. Знайшли на березі мертвою, а дід якийсь, лісничий чи що, чи може просто в лісі щось збирав, розповідав, що бачив як її в річці лоскотали кілька дівчат у вишитих сорочках, віночках, ну гарні такі дівчата, співали ще щось. Не знаю чи справді то чи ні, але говорили, що ті русалки її залоскотали, і від того вмерла».

Додаток Г

«Розкажу одну історію, яку моя бабуся, вона прожила у нас 86 років, її бабуся 104, мама чуть її молодша померла. І все вона говорила: «дітки, на Трійцю купатися не можна, бо русалки залоскочуть». А ми сміялися, а вона нас посадила, багато діток і стала розказувати, що був, колись був, такий випадок, що одна дівчина була така розумна в батьків, все, але ні в що не вірила, була то кажуть, як партизан, йшла скрізь, куда її не потрібно. Вділася у вишиту сорочку колишню і пушла на річку. Її ждали до вечора, но ніхто її не міг найти, Коли прийшли, то вона на березі річки лежала мертва. Ніхто не міг, чого мертва лежить на березі річки. А там десь чи рибу ловив дідусь, бачив, що з жита вийшли, каже, цілий, така, ну рядочок дівчаток з віночками і, каже, в сорочечках біленьких, і вони кругом неї, в воді, робили хоровод, лоскотали її, вона так сміялася, і так сміялася, і кажуть, що це притча така, а може і дійсності було, що вона померла від того, що русалки її залоскотали. І одна була в батьків, дуже з багатих батьків, заможних, от. Бо моя бабуся ще в пана працювала, як то доглядала, поваром була, то і пан цей казав, що це в дійсності було, так що я розказую те, що я чула від своєї рідної бабусі».

(Зап. М.Таланчук 15.10.20 у селі Підріччя, Камінь-Каширського району, Волинської області від Дмитрук Марії, 1953 р.н.)

Додаток Д

«Йду я, йду, ажтразь – стала передо мною – сорочка біла, хустка біла, пацьорки: всьо на їй таке весільне біле вбранєс. І йде просто на менє. Ліцо в ліцо йде. А я тако: “А ти, кажу, куди?!” Як почала вона меніщипатиси. У правці. Ледви духати дуйшла. І так, і вже я й не знаю, де вона мені поділаси».

(Зап. 07.07.2002 р. у с. Волі Щитинській Ратнівського р-ну Волинської обл. від Герасимик Ніни Захарівни, 1950 р. н.)

Додаток К

«Шо ходять русалниці на цім тижні. О. А колись є йшла,– в менå діти повмірала. Ну є йшла, то ж і на Русалному тижні. Іду, і жито з однеї сторони, і з другеї сторони жито було. Аж то йдуть вони із сеї сторони в сю сторону. А я їх побачила, вони ж мені здалися, шо то ж мої діти. А є – хутчій, шоб їх перепинити. Ну й не перейшла є їх, вони вуйшли в жито, і пішли, і біш ни побачила. Сіла коло того жита і плачу. Прийшла до хати. Кажу – є бачила своїх дітий. А його мати-покойничка, чоловікова, каже: хіба ж то твої діти? То ж то росалночки ходили. То росалночки. Не говоріте, кажу,– то мої діти. Геть так і повбраниї, ну як ото нараднують, як хоронять.

(Записано В. Галайчуком, Я. Гарасимом 15.07.2000 р. у с. Самарах Оріхових від Тарасюк Олександри Іванівни, 1928 р.н.)

Додаток Л

«Моя бабуся розказувала нам, чи вона нас лякала, чи воно в дійсності таке було, но вона розказувала, що у нас в сусідньому селі був дуже такий як кажуть

знахар великий. І вона розказувала, коли вона пушла заміж, ну за вдовця, сім'я була велика, треба було молоко, бо не було що їсти, ходили до корови, а сусідка приходила і жалілась, що коли ходила корову доїти – молока не було, ну і їй порадили, щоб вона пушла за річку, два кілометри, таке село Велимче, Ратнівського району, що там є такий дідусь, який в цьому помагає. І вони пішли, він помолився щось і каже: «Йдіть додому, але так, посідайте в хліві, обох – чоловік і жінка, і побачите, хто вашу коровочку ,ну, доїть, але візьміть з собою вила». Коли вони, після 12 години рівно, чують у хлів заходить щось, двері відкрилися, не видно, корова доїться, що таке, коли каже глянула хазяйка – сидить жаба на стільчику. Хазяїн на хазяйку подивилися, хазяїн схопився, вилками штурхнув туди – чути дзвін відеречка там був і все. Коли рано чують, що захворіла сусідка, ну чогось захворіла, то ж всіх інтересує, що, кажуть, з драбини впала. Коли вони звернулися знов до дідуся, він каже: «То зайдіть, подивіться». Коли йдуть вони, медичка до сусідки заходить, а вона (сусідка), в її рана – проколяна зовсім нога була. Так і осталась до старості вона накульгувати. Я цю бабусю, що накульгувала, пам'ятаю, бо вона була ще при моїй пам'яті вже, і пам'ятаю, що як вона помирала, то вмерти ніяк не могла. В той день ішов дуже великий дощ, буря була, злива і всі люди казали: «а відьма не може померти, а відьма не може померти». То ходили люди якихось мужиків просили і підривали балюк. Я не знаю чи це правда чи ні, кажуть, що таке було».

(Зап. М.Таланчук 15.10.20 у селі Підріччя, Камінь-Каширського району, Волинської області від Дмитрук Марії, 1953 р.н)

Додаток М

«Мені мати розказувала, що на одного діда казали “відьмар”. Тут було весілля. І він комусь наляв, і люди замітили, що там тоже в стопці щось було. Тоді зговорились чоловіки: “Давайте ми цю стопку йому виллєм”. І вони взяли його і тую стопку йому в рот [залили]. [...] І вони його в ту клуню зачинили, щоб

він собі не міг піти додому: ні вимовить ничо, ні випить ничо. То казала, що так рів, як худобина, так кричав. Але до нього вже ніхто не підійшов. Як вже потім затих, підійшли, то яму під собою в клуні вирів і вмер. То комусь він то робив».

Додаток Н

«Дуже врізалася мені в пам'ять розповідь дядька Макара про нечисту силу. Отже, дядько ходив на побачення з Тетяною Хурманівською. [...] Вийшов пізно вночі від Хурманів додому. Там, де починався спуск з Гори (частина села), дорогу йому з геганням перейшла гуска. Пройшов метрів 150. Навпроти хати Дудя дорогу тим же способом знову перейшла гуска. Ще через 150–200 м (навпроти Терешка біля сільської кузні) – знову та ж гуска, під горбочком навпроти Броя – знову. Дядько почав бігти до своєї хати, йому швидко відкрили й він замкнувся. Та не встиг лягти спати, як хтось сильно почав трясти хатні двері. Баба Євдоха сказала: “О! Вже привів за собою якусь відьму!»

(Степан Макарчук, Побачене, почуте, пережите: мемуарні мініатюри, ред. Роман Тарнавський (Київ: Атіка, 2015))

Додаток П

«...Хата у нас на краю села була, низенька, там і горища то нема, таке ото...Це теперка син відбудував хороми, а раніше жили бідно, проте не жалілися...[...]...Так ось, був у нас домовик, його присутність відчували завжди, але ніколи не давав себе бачити. Та одної ночі, свято було велике – Андрія, то ще дівчата ворожать у ту ніч...То засиділись ми допізна з товаришками, після півночі вже порозходились. Тільки лягла я у ліжко, як чую, син кутиляється щось, чи наснилось, чи привиділось йому що, але потім заспокоївся. Я виключила нічник, і лише вляглась, як стрибне мені щось на груди – чорне, ніби кіт, але з червоними очима і рогами...почало мене душити, я ні встати, ні слова промовити не змогла, добре, що прокинулась донька, води попити чи як, і увімкнула світло, той кіт і

щезнув, я точно не знаю, але думаю то був домовик, тому зранку поставила за піччю кашу, аби не гнівився».

Додаток Р

«В день білий, от сходило сонце на Івана Купала, вони там викупувалися. В одежі і в хустках, в усьому. Я приганяю додому, кажу: «Мамо, як топіро жінки купалися, вигулькували з коцюбами». Мама каже: «Боже, пропала корова!»... В нас бігав коні пасти біля цвинтару, а вони (відьми. – К. А.) тоже купалися в Стиру. А вони вилізли і сказали: «Кому скажеш, то тобі смерть»... Хто на мітлі, хто на коцюбі. І викупуються, і вигулькують. І туди лізуть з головою і назад вигулькують. То я таке бачила»

Додаток С

“А якось ти нилапіє (чорти. – В. Г.) приїхали по бабу. Шоб приїхала бабити. Поїхали. Забрали тую бабу. Везуть тую бабу. Лісом. Ну шо ж. Їде баба. Лісом. Кіньми. Такими вороними, хорошими. Їхала-їхала, і завезли до тиї роділлі. Ну і тая роділля... а то вони жінку забрали, тиї нилапії. Вона десь вийшла вночі й ни перехристилася... І вона шепнула тий бабі. Каже: “Якщо будуть давати капейки, будуть платити, то ни беріт. А еслі будуть давати кінські балабухи, беріт”... Ну й, каже, платєть. Принесли капейки, принесли тиї кінські балабухи. Вона вже тиї балабухи взяла. Ну й везуть назад, додому. Везли до тих пір, поки півень ни заспівав. Вже як півень заспівав, а вона – на голляци. А вони ж везли на кошови. Прямо голляка така соснова. Як вона до тих балабухов – її гроши. А вона казала, та роділля, шо як будуть платити грішми – то то балабухи, а як балабухами – то то будуть гроши”

(Зап. В. Галайчуком 17. 07. 2000 р. у с. Самарях Ратнівського р ну Волинської обл. від Федорук Оксани Федорівни, 1931 р. н.)

Додаток Т

«Була в селі свадьба, а він жив там в лісі, на хутори, далеко жив од села. То в родини була свадьба. Мартин старий. Він був на свадьбі у родичоу в, ну і собі вночи плентаєця випивший додом. Каже – доганеють: їде два п'ани. Сидеть на – сідло таке виробляне, в капалюшех сидеть: “Дедушка! Сядай пудвеземо!” Ну, каже, я й сів... Ка', думаю – а, п'яний, щоб де хто їхав. Под'їду, бо п'яний, так далеко. Подумав тако, аж то, каже, й под'єжджеють. Чорних коний пара й два пани сидить на возу: “Сядай, дедушка, пудвезем”. Каже – сів і їду. Їду-їду. Але, каже, дивлюсь – ни туди їдуть, де моя дома. А чуть управо, каже. А там у нас вправо – ліс такий. Ялинб називаєм. Йолки такие великие ростуть. Густо. Каже, їхавїхав – шось-то не то. Я, каже, – “Во ім'я Отца, і Сина, і святого Духа” – перехрестився. Аж то, каже – “Ш-ш-ш-ш-ш!”. Як зашуміло, і нема ни тих коний, ни тих паниі в, а я, каже, сиджу – йолка зрубана. І сиджу, каже, на тому. Де ж то, каже, я? Роздивився – о, то то я в Рашовській!»

(Зап. В. Галайчуком, Я. Гарасимом 17. 07. 2000 р. у с. Самарах Ратнівського р ну Волинської обл. від Федорук Оксани Федорівни, 1931 р. н.)

Додаток У

«Йшов я, каже, з свадьби (на баяна грав). Йду-йду, зайшов туди, де Йож живе. Як я туди зайшов – якась нечиста сила завела. Сів я на купині, і так ту гармошку ростягую, так граю... Грав-грав, коли, каже, де не взялись да: “Грай, дядьку, в нас сьо'дні весілле”, – а я все граю, а я все граю. Танцювали-танцювали, а тоде півні заспівали. Заспівали півні – всьо – ни де ничого немає. Я дивлюся – а я на купині, і ни де ничого немає».

(Зап. 15. 07. 1999 р. у с. Турі Ратнівського р ну Волинської обл. від Ойович Дарії Якимівни, 1925 р. н.)

Додаток Ф

«Колись втопився хлопець. Оно я забула, як його...О. А йому було...Та якби пuste втопило того хлопця. Шось було йому подкаснулося, і втопило. Як то його вже витягли да й везуть до хати, пока вже шо – кобила мокра...чи конь, і гаж воз трещить. Так, як хто який...десятох там седело, на том возу. А то лихих везли, сіе поседали. І конь, каже, – аж падає, везе. А в його пuste було всередині, в того хлопця. [Приснивса матери]. Каже [вона] – чо ми так тебе важко везли? А вон каже – бо там дев'єтох седело. Так приснивса матери».

(Зап. 09. 08. 2013 р. у с. Ставку Костопільського р ну Рівненської обл. від Стрельчик Марії Макарівни, 1932 р. н.)

Додаток Х

«Розповідав мені тато, що коли було йому років зо 10, ходив він з дідом у ліс по гриби часто, частіше за все по понеділках. [...] І от одного разу пішли в ліс, який знають краще ніж самих себе, бо ж то рядом. Збирали гриби, розділились, і тато мій заблукав...Водило його зі сторони в сторону, його крики ніби розчинялись у повітрі, і з кожного боку ,як би не повернувся, бачив одне й те саме дерево, аж задріпався весь...а потім раз і дід йде, все враз добре стало, сполохав мабуть...Не знаю чи був то чорт, чи блуд як його зовуть, а може і просто заблукав тато... заблукав [сміється], бачите яке слово навіть з блудом пов'язане, ну ось таке мені розповідали».

(Зап. М.Таланчук 17.07.2020 у селі Ковтуш, Камінь-Каширського району, Волинської області від Сидорука Адама, 1947 р.н.)